

891.381 + 347.925 ✓

Ն Շ Խ Ա Ր Ք

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԹԱՐԳ

ՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՆԱԽՆԻ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ

1641
A 2194

ՅԵՐՈՒՍԱԷՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԼԵԱՆՅ

—1870—

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՅԵՒ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ

ՋԵՀԱՓԱՌ Ս. ԿԱԹՈՒՂՈՍԿՈՍԻ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԻՒ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ

Տ. Ե Ս Ա Յ Ե Ա Յ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԻՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

Տ. ՄԿՐՏՁԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Սուրբ և զորութեան բնամոռն ի հինն՝ ոչ թոյն զիշխանութեան քննչին զպան շայնայ : այլ և զմա-
 րենագրութեան իսկ նորին և զպարտութեանն ի սղբա-
 նէ : իսկաւ ջնջելոյն յերկե ի հոգի դարձաւ : զորոյ
 զաճեանն իսկ արեւայ աչսոր շայ դարձութեան , շերա-
 յանգնել Գոնեա զղերձութեան նախնայն իւր ժողովայն ի
 յիշարարարան արձանախան՝ որ երկայնախանն է զիւան
 ճարդիան : Արդէն մեկն յարդ . այսպէս և յարայս ու-
 ինչ եգիպ և հայնչ և բոսն արեւայանայ դարձութեան շայ-
 նախնայն , այլ թոյն բոսնախանայն ժողովարար ի լա-
 ժոխանն՝ ի հիւս ինչ ինչ նշխարայ շայնախանի Սա-
 րենագրութեան . զոր անխնջ ջան և անբար արձան
 ոմանց մերոյ Գրաւորայ Նախահարց՝ ի բայ իորդելին ի
 հրոյն դարձանն ի հալածանն անդ անխոստիւնի յան-
 ժառութեանն խանդախալ ընչին հղեալ : Արդ և այսոր
 նորին Նախարար ճարդարք ճարելնից նոյնն են որ լոսա-
 արքն զմանիոնս Աղգիս և լոսաարեւոյնն յարագայս ,
 զիշխարայն զարկոցեալ ի սիրոյն նոյնան զարտութեանցն
 Նախահարց և զղերձութեանց :

Աս ի արձանագրել ի արդ զայսպիսին Նախարար
 Մարենագրութեան շայնախան , ի խորհուրդ ճարալ
 ուրի մարտանութեանս Արքոյ Յանձնելանց , յեան ի
 հորժ արդ արագրել ընԵԽԱՐԲՍ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱ-
 ԳՈՒԹԵԱՆ յանխոստար յայնչ բանախարայ Աղգիս
 և արագայ ճանախան . որ և հարար հարար ի լոյս ըն-
 ժայնոյն յորաւի ներեայն ժամանայն , և ի յեոս բեր-
 ցուս հեղուկեալ յայսպիսեայ արձանախար ճարանց և յա-
 դարձոյն Մարենագրութեանն :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Թ Ա Թ Ա Ր Ա Յ

ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՊԱՏՄԶԻ

ՀԱՆԵԱԼ Ի ՋԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿԱՅ
ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

ՅԵՐՈՒՍԱԷԼՄ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

—1870—

THE UNIVERSITY OF

CHICAGO

LIBRARY

OF THE
NORTHWESTERN DIVISION

1875

CHICAGO, ILL.

1875

Յ Ա Ռ Ս Զ Ա Բ Ս Ն

ԱՌԱՅԱՆ Հարստ Նշխարացն Հայ Տաղանդագրու-
 թեան, խոստովա՛յ 'ի լոյս ընծայել, որ պատմե՛ց զԺողո-
 Վանին և յԲարսիլ և զպատկերաւմաց Թաթարաց : Էւ
 Բրեւ և Վարդանայ պատմէ յաշակերտայն Վանա-
 իանայ Վարդապետի 'ի Յ. Գ. դարու . 'ի 1247 և ընդ-
 րինակեալ 'ի 1272 . և օրինակն զոր ունի՛մք 'ի Յե-
 Յեապոլիս և նորին Գրիգորի երէցու Այնոյ անապա-
 րի 'ի Վիլիկիա : Օրինակն լռուի՛ տառնչին յիշապախա-
 րան զԲրողլին . սակայն 'ի լռասանցս օրինակին ուրե՛ք ու-
 րե՛ք պէտանի Բրեւ և ուրի՛ն Յեապոլիս ՝ Ողորմեա՛ պէր,
 Վարդանայ ծառայի գոյ : Եւ եւս՝ ի՛նչ և օրինակն
 Միկայելի Ասորաց խոստովիսի ժամանակագրու-
 թեանն, որ յայրիկ Բարձճանութեան և նորին Վարդա-
 նայ 'ի յիշապախարանին ծանոցեալ : Էւ ընդ-
 րացս պատմութեանն իսկ շիջան զսա նորին լինել հե-
 ղինակութեան : Յորում 'ի պատմութեանս Թաթարաց
 պատմի և զհայոց Բագատրութեան, որով և ծանն հա-
 ճարի պատմութեան հայոց : Չոր 'ի Բլախա Բլախա
 Բաշանեալ ըստ լատնականութեան պարագայիցն 'ի սմա
 պատմելոյ, պատմի 'ի պատմագրութեան :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Վասն Ազգին Ներողաց Ռեուտով կամ յորմէ
ցեղէ տնեցին եւ տիրեցին բազում աշխարհաց
եւ գաւառաց :

ՅէՏ ելաներոյ աստուածաստեղծ մարդոյն
Ադամայ 'ի դրախտէն, եւ պատուիրերոյ տեառն
Աստուծոյ քրտնաջան աշխատութեամբ ուսել
հաց դամենայն աւուրս իւր, յաղագս խաբման
կնոջն եւ դաւաճանութեան պեղծ օձին, վասն
մոռանալոյ զդեղեցիկ պատուիրանն Աստուծոյ,
եւ սպա յոյնմ հետէ կարօտացաւ բնութիւն
մարդոյն հեշտութեան եւ մարմնական զբաղման :
Եւ ի բանտարկուէն տատանոյ վասն չար նախան-
ձուն իւրոյ՝ հանապաղ ուսուցանէր զմարդիկ
գործել զանարժանս, որպէս կոյէնի՝ զեղբայ-
րասպանութիւնն, եւ անօրէն հսկայիցն՝ զյօրա-
նայն 'ի մեղս եւ ուսել զմեռելոտիսն :

Եւ զայս տեսեալ արարիչն բարկացեալ վա-
որն չար գործոյ մարդկանն՝ ջըհեղեղաւ կորցս
զամենեւեան, պահելով սերմն մարդկութեանս

դէրանելի արդարն զՆոյ : Աւտի յիտ տանն
 ծննդոցն Նոյի արդարոյ , ծնաւ հայրն հաւատոյ
 արդին Թարայի մեծն Աբրահամ , որ հայր վե-
 րամբարձ անուանեցաւ . վասն զի 'ի ամանէ սե-
 րեցան բաղում ազգք և ազինք , յաղագս օրհ-
 նութեանն Աստուծոյ որ ասացաւ նմա , «բաղ-
 մանալ զաւակի նորա իբրեւ զաստեղս երկնից
 և օրդէս զաւաղ առ աին ծովու » : Աւտի և
 կատարեցաւն իսկ :

Զի յաղատ կեօջէն Աբրահամու ծնաւ Իսա-
 հակ . և 'ի նմանէ Յետաւ և Յակովբ . և 'ի Յա-
 կովբոյ երկստասան նահապետքն . և մեծ
 մարգարէն Դաւիթ . ուստի յայտնեցաւ 'ի տա-
 նէ և յաղգաթուէ Դաւթի Բանն Աստուած
 տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս :

Իսկ յաղաննացն Աբրահամու , որ են ա-
 նուանք նոցա միոյն Հագար և միւսոյն Կեն-
 դուրայ . 'ի Կենդուրայ ծնաւ Իմրան , որ են
 Պահլուք , ուստի քաջն Արշակ , և ուրբն Գը-
 բիդոր լուսաւորին Հայոց . Իսկ 'ի Հագարայ
 Իամայէլ , որ Թարգմանի լուսմն Աստուծոյ ,
 ուստի Իամայեղայիք : Զոր հրամայեաց Աստ-
 ուած Աբրահամու 'ի ծննդեանն Իամայելի տալ
 նմա զգարարութիւն երկրի , և առնել զնա
 յաղգ մեծ . և ձեռք նորա 'ի վերայ Թշնամիաց
 իւրոց , սրով և աղեղամբ աւառեւէքան զամե-
 նայն ազգս աջողեալ :

Իսկ Յետաւոյ յորդոյն Իսահակայ ծնան
 Յետաւայիք , որ են Սկիւթայիք սեաւք և
 վայրագք և այլագէմք . և 'ի նոցանէ ծնան Բա-

բամիճք և Լեկզք, որ բնակին 'ի ծակս և 'ի դարանս, և բազում ոճիրս գործեն:

Եւ ասի թէ Եդանացիք այլ 'ի սմա ծննդոցն են, որ են Ֆռանդք: Ուստի և խառնեալք 'ի միմեանս երեք աղգս այս Հադարու, Կենդուրայ և Եսաւայ, և ծնու և սոցանէ ծնունդ ալադէմ՝ աղգեցութեամբ չարին, և անուանեցաւ Տամար, որ ասի սուր և թեթեւ:

Իսկ սուրբն Ներսէս ասէ զսա 'ի մնացորդացն Հադարու՝ խառնեալ ընդ աղգին Գովգայ, որ 'ի Թարգոմնայ, որք ունին զՍկիւթիա մասն երկրի. որ սկսանի յԱթլ գետոյ առ Եմուծն լերամբն՝ ձգեալ մինչեւ 'ի ծովն Կասբից. ուր բնակեալ են աղգք երեսուն և երեք, որ խժական անուամբ կոչին Խուժ և դուժ. այսինքն աղգք առանձնականս: Եւ գլխաւ որին ամենեցուն ասի Բուշխ:

Եւ յաղգայն այնոցիկ միոյն ասի Թուղարք, զոր կարծեմք թէ այս է, որ ասին Թաթարք:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Վասն կեցութեան, կրօնից, օրինաց եւ գլխաւորի նոցա:

Եւ որպէս յոմանց 'ի նոցանէ լուար, ելին 'ի Թուրքաստան աշխարհէն իւրեանց աղգն այն, և մեկնեցան 'ի կողմ ինչ մասին արեւելեաց, և կային անդ աւաղակութեամբ. վայրենաբնակք և յոյժ աղքատք զլազում ժամու:

Նախ : Եւ սրաշուն ինչ ոչ ունէին բայց միայն
պատկերս Թաղեայ . զոր տախալին կրէին ընդ
ի՛քեանս ՚ի սէտս կախարդութեան : Բայց ընդ
արեգակն զարմանային , սրտէս ընդ զօրութիւն
ինչ աստուածային :

Եւ ապա յանկարծակի ուշաբերեալք , յոյժ
նեղեալք ՚ի թշուառական և յաղքատ կենացն ,
կոչեցին յօգնութիւն զԱստուած զարարիչն
երկնի և երկրի . և ուխտեցին նմա ուխտ մեծ
կալ ՚ի հրամանս նորա :

Որոյ երեւեալ հրեշտակ հրամանաւն Աս-
տուծոյ ՚ի կերպարանս օսկեփետուր արծուոյ ,
և կոչեալ ՚ի ձայն և ՚ի բարբառ նոցին լեզուի
զգլխաւորն նոցա , որոյ անունն ասիւր Չան-
կըղ . և նա երթեալ կացեալ հանդէպ արծուա-
կերպ հրեշտակին հեռագոյնս և ՚ի բացայտ իւ-
րեւ նետնիկէյ մի . և ապա արծիւն ըստ նոցա
լեզուին ասաց զամենայն հրամայեալն Աստու-
ծոյ :

Եւ այս է օրէնքն Աստուծոյ , որ եղեալ է
՚ի նոսա , զոր անուանեալ են իւրեանքն Խաւի-
տաւջին՝ որ սիրեն զմիմեանս . երկտորդ՝ մի՛
շնալ . մի՛ գողանալ . մի՛ սուտ վիայել . մի՛ զոք
մատնել . պատուել զծերս և զաղքատս : Եւ
եթէ գոցի ՚ի նոսա յայսպիսի մեղանայ , ըս-
պանցին գործողքն մեղացն :

Եւ մինչ զայս ուսոյց հրեշտակն , ապա կո-
չեաց զանուն զլխաւորին Ղայան . որ և առա-
ջաւ Չանկըղ Ղայան կամ Չանկըղ Խան : Եւ
ասաց հրեշտակն ասիւր ՚ի վերայ բազում աշ-

խորհաց և դաւառաց, և բաղմանալ նոցա ան-
թիւ և անհամար բաղմութեամբ, որ և եղեւն
իսկ :

Եւ կատարեցաւ ասացեալն 'ի տեառնէ, որ-
պէս 'ի ձեռն մարգարէին սպառնայր Աստուած
ասելով. թէ « Բաժակ ոսկի է 'ի ձեռին ի-
մում՝ Նարուգոգնատոր, և ում՝ կամիմ, և
արբուցանեմ զնա » : Այսպէս և պլադէմ աղ-
զըս այս ոչ միայն բաժակ, այլ և միութիւն դաւ-
նութեան հասեալ 'ի վերայ մեր, վասն բաղում
և աղցի սոգի մեղաց մերոց, զի զօրհանապաղ
բարկացուցանեմք զարարիչն Աստուած 'ի գործ
ծըս մեր : Վասն որոյ զարթոյց զսոսա տէր
բարկութեամբ առ 'ի իրատեւ զմեզ, վասն ոչ
սղահելոյ մեր զսպառնիրանս նորա :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Առաջին դատերաջմ թաթարաց ընդ Պարսիկս.
աղա ընդ Աջուտնս եւ ընդ Վիրս. եւ Գիմա-
գրու.թիւն եւ Երկայնակեցու.թիւն նոցա : Հրա-
տակու.թիւն Հայոց եւ Վրաց :

Իսկ յորժամ խնացան պլադէմ աղգն այն,
թէ կամք է Աստուծոյ տիրել մեզ 'ի վերայ
Երկրի, ասպա այնուհետեւ զօրաժողով լեալ,
գնացին 'ի վերայ Պարսկաց, և առին 'ի նոցանէ
փոքր քաղաք մի : Եւ Պարսիկքն զօրացեալ ա-
ռին դարձեալ զԵրեւանցն և զնոցայն :

Եւ ասպա դարձեալ ձայն ձգեցին յաղգն

խրեանց ուր և կային բնակեալ աղքտեանք , և այլ եւս դարձեալ յարձակեցան 'ի վերայ Պարսից և յաղթեցին նոցա , և առին զքաղաք և զամենայն ինչս նոցա :

Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի՝ դարձեալ հըրաման առին 'ի Ղանէն իւրեանց , որ կոչեցաւ Չանկըղ Ղան , և յարձակեցան 'ի վերայ աշխարհին Աղուանից և Վրաց :

Եւ զայս լուեալ Թադաւորն Վրաց զհամբաւ դալոյ Տաթարին , ել ընդդէմ նոցա վաղտուն հազար հեծեալ 'ի գաշան մեծ , որ կոչի Կոտման , որ կայ առաջի տերուհական բերդին : Եւ յորժամ խմբեցաւ պատերազմն , յայն ժամն աղդեցուց Թադարն սատանայի՝ որ հակառակ է նա ճշմարտութեան տէրն Մանասադունց համիդաւայ անուն՝ յաղաղս քինու ինչ ջլատեաց զձին Աթաբակ Իւփանէի , զի յայնմ ժամանակի մեռեալ էր Թադաւորն Վրաց Լաշէն , և մնացեալ էր սմա որդի մի Դաւիթ անուն և դուստր մի Ռուսուղուքան անուն , և անկեալ էր Դաւիթն 'ի ձեռս հուռնոց Սուլտանին , և կայր 'ի բանախ , և քայր նորա Ռուսուղուքան ունէր զԹադաւորութիւնն վերակացուց Թադարն Իւփանէի , որոյ Աթաբակ անուանեցաւ :

Իսկ յորժամ եհաւ համբաւ դալոյ Տաթարին ըստ վերագոյն ասացելոցդ , յայնժամ առեալ Իւփանէ զհեծեալ Թադաւորութին Վրաց , և եկն 'ի Գաղ՝ առ մեծ և խնամուռն իշխանն Վարհամ , որդի Պլու Չաքարէի , և առեալ դնա զօրօք իւրովք դնաց ընդդէմ Տաթարին :

Եւ առեալ Կորովի եւ մեծ իշխանն Վարհամ
զաջոյ թեւն , եւ Իւփանէ զձախոյ , եւ յորժամ
յարձակեցան 'ի միմեանս այս ոմիրս զործե-
ցաւ ' (որ գրեցաւ) 'ի ձեռն անիծելոյն Համի-
գաւայ :

Իսկ յորժամ ետես աղբն Նետողաց այսպի-
սի երկաթաւակութիւն 'ի նոսա , յայնժամ զօ-
րացեալ յարձակեցան 'ի վերայ Վրաց հեծելոյն ,
եւ յանխնայ կոտորեցին զնոսա :

Իսկ մեծ իշխանն Վարհամ տէրն Ղադայ
առեալ զաջոյ թեւն՝ մինչեւ յերկայն գիտաց
կոտորելով զՏաթարն յանխնայ յարձակմամբ ,
մինչեւ առ հասարակ լցաւ դաշտն Սադամոյ
կոտորեալ Տաթարով : Եւ ինքն Վարհամ իշ-
խանն Ղադայ լուաւ զկոտորումն թաղաւորու-
թեանն . յայն ժամն մեծապէս տրտմեալ եւ
թողեալ զգործ պաւերաղմին , դարձաւ յա-
մուրս բերդին իւրոյ որ կոչի Քարհերձ : Եւ
այս եղև 'ի թուականութեանն Հայոց վեց
հարիւր փոցսուն եւ երեք :

Եւ յետ երկոց ամաց անցանելոյ դարձեալ
եկին Տաթարն , եւ հառ զԳանձակ շահասաան .
եւ յանխնայ կոտորեաց եւ դերեաց , եւ դարձաւ
յերկիրն իւր բաղում աւարաւ եւ դանձիւք :

Իսկ եթէ զինչ նմանութիւն ունէր առա-
ջին Տաթարն , ասացուք եւ զայն եւս : Զի ոչ
էին իբրեւ զմարդ առաջինքն , որ եկին 'ի վե-
րին երկիրն , այլ էին ահագինք տեսողաց եւ ան-
պատմելիք , զի գլուխն մեծ էր իբրեւ զգոմի-
շու . աչքերն ննզ իբրեւ զձադու . քիթն կարճ .

իրբեւ զկատուի . գունչն՝ մուռնջ՝ իրբեւ զշան .
մեջքն՝ բարակ զինչ միջման . ոտներն՝ կարճ՝
զերթ խողի . մօրուս բնաւ իսկ չունէին . տաւ-
լաթ ունէին զառիւծու . ձայնն ճշող զերդ ար-
ծուի . ուր չպատմէր , անդ գտանէր : Կանայ-
քն իւրեանց ունէին զգականի՝ սաւլուլի վե-
րանալի . ծածկեալ շարագուրով գրպակի . երե-
սքն լայն սեւեքի սպանմամբ գեղով ծեփէին .
իծի նման ծնանէին , և գայլոյ սէս կերակրէին :
Մահն ՚ի նոսա իսկի չերեւիւր . վասն այն՝ որ
երեք հարիւր տարի ապրէին . այս ցեղ էին ա-
ռաջկներն որ եկին յաշխարհն վերին . և հոց ա-
մենեւին չուտէին :

Դարձեալ այլ եւս հրաման առեալ ՚ի Ղա-
նէն , և եկին երեք գլխաւորք ՚ի վերայ Աղ-
ուանից և Վրաց , և առին բազում քաղաքս
և բերդս , և էին անուանք նոցա միայն Չա-
ւրման , երկրորդին՝ Բենալ , երրորդին՝ Մու-
լար . և եղեալ ՚ի վերայ բերդերացն հիսար
անհամար հեծելովք . և առին զառաջնն ըզ-
Շամքաւր հուղ առ Գանձակ . որ յառաջ ա-
ռեալ էին , առին զՍագամ , զԲարհերձ , զՏե-
րեւեն . զմեծ գլեկն թագաւորանիստ . զԳարդ-
ման , զԵրբեւանքն , զՄծբնոյ բերդ : Առին և
գործով զամուր գլեական զՏաւուշ , որ էր աթու-
Սուլտանի . առին զտէրուհականն և զնոր բեր-
դն , առին և զԲարն(1) մեծ վարդապետին բա-

(1) Այն՝ յորում նստէր և ուսուցանէր , ուր խոյր
և եկեղեցի մի զարդարեալ : Կիրակոս .

զուժ՝ ընչիւք 'ի լի , և տարան զինքն զխառա-
ւոր վարդապետն մեր Վանական՝ ծառայ աշա-
կերտօքն իւրովք : Իսկ երկիրն ամեն 'ի միա-
սին ցաւակից լեալ , ետուն բազում գանձս և
սակիս , և գնեցին զվարդապետն իւրեանց ա-
շակերտօքն :

Յետ այսորիկ յորժամ խնացան խնատուն
իշխանքն Հայոց և Վրաց , թէ Աստուած է
տուեալ զօրութիւն և յաղթու թիւննոցս առ-
նաւ զաշխարհս մեր , սպա գործ և սէր կա-
պեալ , գնացին 'ի Հնադանդու թիւն Տաթարին ,
և խտտացան սոյլ հարկս այսինքն մալ և թա-
ղար , և ինքեանք հեծելով գնալ ընդ նստաւոր
և տանիցին , և հաւանեալ Տաթարին թողին
զերտօրումն և զաւերումն աշխաւհին , և ին-
քեանք դարձան 'ի տեղիս իւրեանց յերկիրն
Մուղանայ : Բայց թողին գլխաւոր մի Ղարս
Բուղայ անուն , քակել զամենայն ամուրս երկ-
րին զոր առեալ էին , զոր և քակեցին 'ի հի-
մանց զանառիկ բերդսն զչինեալսն 'ի Տաճկայ
բազում ծախիւք : Եւ այս այսպէս գործեցաւ :

ԳԼՈՒԽ Դ՝

Ասոց գլխաւոր , վերտին յորժակումս թալիս-
րաց , և յետ կաշն յաւերեշոյ ջաշխարհս
նուաճեալս . և բաժանումս աշխարհաց 'ի
գլխաւորսն :

Յաւուրս յայսորիկ երեւեցաւ աստղ մի
գլխաւոր աւուրք ինչ , և դարձեալ ծածկեցաւ :

Նոյն և ՚ի յայս աւուրքս խաւօրեցաւ արեգա-
կըն ՚ի վեց ժամէ աւուրն մինչեւ յինն ժամն :

Իսկ երեք զլիաւորքն որ ասացաւ առին
ղաշխարհն Վրաց և Աղուանից, և դարձան յեր-
կիրն Մուղանայ, որ միշտ կանաչ լինի խոտն
ամառն և ձմեռն վասն սրարարտութեան երկ-
րին և քաղցրութեան օդոյն . և անդ կացեալ
աւուրս ինչ, դարձեալ այլ եւս խորհեցան
դալ ՚ի վերայ քրիստոնէից, առ ոչինչ ունելով
և համարելով զկոտորումն և զգերումն քրիս-
տոնէից յաշխարհէն Վրաց և Աղուանից : Որ
և զԱնուանի քարն Շմեղայ առին . և բիւբբ
բիւբուց կոտորեցին ՚ի նմա, որ և թիւ ոչ զոյր
կոտորելոյն . և զողայսն դերեցին յամենայն
աշխարհէն անթիւ բազմա թեամբ : Եւ այսու
ոչ յագեցան . այլ դարձեալ խորհեցան դալ ՚ի
վերայ երկրին, և առհասարակ կոտորել զամե-
նայն երկիրն :

Իսկ նախախնամութիւնն ամենապալին Առ-
առեծոյ ոչ առնէ անտես զյուսացեալն առ-
նա . զի անարժան խորհուրդս նոցա և զանիւ-
րաւ խախանեաց, և զերից զլիաւորացն որ
ասացաւ, զերկուսն սատակեաց :

Եւ թէ զի՞նչ խորհեցան, ասացուք սա-
կաւիկ : Երեկոյն արարին խուռբութայ, որ ասի
ժողով, և խորհեցան կրկին եւս դառնալ ՚ի
վերայ կալեալ երկրին, և առհասարակ կոտո-
րել . և զայս ոչ երեքն միաբան խորհեցան, այլ
և երկուքն : Իսկ Չաւրմանն բարի խորհրդով
ասէր ՚ի հրամանէ նախախնամութեանն Աստու-

ծոյ , բաւական լինել զաւերումն և զկատորումն աշխարհի . ասելով թէ չէն միան ասէ , զերկիր վաստակեն , և և զկէսն մեզ տան զասլանացն զայդույ և զարտոյ , և կիտովն ինքեանք ասլորին :

Եւ մինչ 'ի յոյս խորհուրդս ելին , օրն և բերյոցաւ և խաւաւթոյն խափանեցաւ և 'ի քուն մտանէին . և մինչ լուսացաւ , տեսին զերկուս գլխաւորն մեռեալ , ոքք զչարսն խորհեցան , և միւսն էր կենդանի որ զշնութիւն և զխաղաղութիւն երկրին կամեցաւ , որոյ ահունն էր Չաւրման :

Եւ ապա ելեալ Չաւրմանն վիպիւք բանիսդնոց աս մեծ գլխաւորն խրեանց Չանկրդ Ղանն և պատմեաց զամենայն խորհեալն զիւրն և զերկուց գլխաւորացն , զնոցա սատակումն և զիւր կենդանի մնալն 'ի միում գիշերի :

Իսկ Ղայանն իբրեւ լուաւ , զարմայեալ սոսոց ցՉաւրմանն . այն զինչ երկուս գլխաւորքն խորհեցան , չէր հաճոյ Աստուծոյ . վասն այն յանկարծամահ եղեն : Իսկ դու վասն բարի խորհրդոց քոց ոչ մեռար . զի Աստուծոյ կամք է տռնուլ զերկիր և 'ի շնութիւն պահել , և դնել ասախ կալ ընդ հրամանաւ մեր , և տալ մեզ տղղու և մալ և թաղար և զվշուր : Իսկ զայնտիկ որ ոչ հնազանդին հրամանաց մեր և ոչ տան մեզ հարկ , զայնտիկ սպանանել և բզտեղին քակել : Որ այլքն որ լեն և տեսանիցեն , երկիցեն և ոչ արտացեն այնպէս :

Եւ զայս ասացեալ Ղայանն ապա հրամայեաց Չաւրմանին դնալ և պահել զուխտն իւր

զոր խորհեցաւ և ապրեցաւ 'ի մահուանէ : Եւ ետ զբարեմիա կինն իւր զԱյլմանա խաթունն Չաւրմանին , և անուանեաց զնա Չաւրմաղան : Իսկ Չաւրմաղանն աւեալ զբարեմէր և զշորհաւոր կինն Չանկըզ խանին զԱյլմանա խաթունն , և կն նստաւ 'ի Մուղան , որ է ձմերուց Տաթարին հանդերձ հարկւր և տասն գլխաւոր ք :

Եւ ապա արարին խուռութայ և ժողով մեծ հրամանաւ Չաւրմաղանին , և բաժանեցին զերկիրս 'ի միմեանց վերայ հարկւր և տասնն գլխաւորքն : Արարեալ ընդ երեք մասն զաշխարհս , բաժին մի գնացին ընդ հիւսիսայ կողմն , և բաժին մի ընդ հարաւ , և բաժին մի ընդ մէջ երկրիս , որ այժմ ունին դեռ ևս :

Իսկ անուանք գլխաւորացն որ 'ի մէջ երկրորս մասցին , են այսոքիկ . Աստածու նուինն , որ էր սոկր Ղանին , Չաղատայն որ Ղան կոչեցաւ , և յետոյ Սանիթայ , միւս այլ փոքր Չաղատայ , Բաշու նուինն , որ գրին գլուխ ամենայն զօրացն , Ասար նուինն , խուժժու նուինն , Թուժտու նուինն , Ազաւթայ նուինն , խոջայ նուինն , խուռու մէջ նուինն , խունան նուինն , Թենալ նուինն : Անդուրադ նուինն :

Նոյնպէս և այս երեքտասան գլխաւորքս բաժանեցին 'ի միմեանց վերայ զերկիրն Վրաց և Աղուանից լեռանով և դաշտով , և զմեծ տուն Չաւրմաղանին բերին 'ի Ղանձակ շահատան , որ զաւաղինն աւերեալ և յետոյ այլ շինեցաւ :

ԳԼՈՒԽ Ե .

Հարկատուութիւն իշխանացն Վրաց եւ Աթ-
ւանից . եւ վանական յարգարէտ Հայոց :

Իսկ մեծ եւ անհարկ իշխանքն Վրաց եւ Ա-
թւանից եղեն ընդ հարկաւ նոցա՝ որ կամաւ
եւ որ ակամայ . եւ տային անխափան զամենայն
սահմանեալ հարկան , զոր յառաջագոյն գրե-
ցաք . եւ ինքեանք ըստ ուժոյ եւ ըստ կարողու-
թեան իւրեանց հեճկելովք գնային ընդ նոսա
'ի խալան . եւ առնուին զսշ հնազանդեալ քա-
ղաքս եւ զբերդոս աւերելով եւ գերելով . եւ կո-
տորելով անխնայ զարս եւ զկանայս զքահանայս
եւ զկրօնաւորս . գերելով զսարկաւազունսն 'ի
ծառայութիւն իւրեանց . կողոպտելով զեկե ,
զեյիս քրիստոնէից աներկեղաբար . եւ զպատ-
ուական նշխարս ուրոց եւ զխաչո եւ զգիրքս
մերկացուցեալ 'ի զարգուց , առ ոչինչ համա-
րեալ ձգէին ընդ վայր : Եւ արդ՝ զոր աղէտ եւ
զպատահումն ժամանակիս գրեցից . զբաժանու-
մբն հարց եւ մարց 'ի յարդուոյն , թէ զսիրել-
եաց եւ զմերձաւոր ընտանեաց զխափանութն
սիրոյն . զիւրեանց սեպհական ընչիցն առնումն ,
թէ զգեղեցիկ աստարանայն 'ի հրոյ ծախումն .
զմանկաւոյն 'ի գիրկս մարցն զենումն , թէ զգե-
ղեցիկ եւ զխափկանութեւն երիտասարդաց եւ ըղ-
կուսից բոկ եւ մերկ գերութն :

Վսյ անցաւորիս . կարծեմ թէ ամենայնն

յիմոց պարտեայն հանդիպեցաւ . զոր տէրն և
տշարիչն մեր , այն որ ներող է և երկայնամիտ
այց արասցէ հօտի իւրոյ , զոր դնեաց պատը-
ւակսն արեամբն իւրով :

Յայսմ 'ի նեղ և 'ի դառն ժամանակիս փայ-
լէր իբրեւ զարեղակն սուրբ հոգի վարդապե-
տն մեր Վանական յերկիրն արեւելեան , երկ-
րորդ արեւելք անուանեալ . լի լուսով և անհատ
գիտութեամբ ամենիմաստ Հոգւոյն սրբոյ . զոր
և բազում երկամբք և աշխատութեամբ ձրի բաշ-
խէր զկերակուրն հոգեւոր , այսինքն զբան վար-
դապետութեան Հոգւոյն , նմանեալ երկնաւոր
վարդապետին Քրիստոսի հեղութեամբ և խո-
նարհութեամբ , լուութեամբ և երկայնամու-
թեամբ : Սիրող սրբոյ և սրբութեանց խաչի
և եկեղեցւոյ , ժամանակեաց և ժամաբարաց ,
քահանայոց և կրօնաւորաց : Առ մեծամեծսն՝
տհարկու , առ աղքատսն և կարօտեալսն՝ քաղ-
ցրո , առ մեղուցեալսն՝ անոխակալ , դնելով ըզ-
գեղ սպաշխարութեանն թեթեւագոյնս , որ-
պէս զի կարող լինիցին տանել զլուծ սպաշխա-
րութեանն , և վերստին նորոգել հոգւով եւ
մարմնով , և կալ հաստատուն 'ի հաւատոս ճշ-
մարիտոս , փառաբանիչս և երկրորդադուս ամե-
նասուրբ Արարողութեանն :

Այնպէս և գովելի աշակերտքն իւր Վար-
դան և Աիւրակոս , Առաքեալն և Յովսէփ խա-
չանման բաժանեալ զաշխարհն արեւելից լու-
սաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ Հո-
գւոյն սրբոյ : Այլ և բազում որդիս 'ի փառս

ամին ձրի բաշխելով զտիրական և զխաչանիշ
դաւաղանն նմանեալ փառաւոր վարդապետին
իւրեանց , կատարելով զտեառն հրամանն թէ
“ Ձրի առիք և ձրի տուք ” . զոր և զկեանս նո-
ցա տայէ Եկեղեցւոյ իւրոյ Քրիստոս Աստուած
ընդ երկայն ժամանակս . ամէն :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Պատերազմունք եւ աւերածք Բաշու նուիրին
’ի կարնոյ բաշար եւ . ’ի հոռոմս] :

Ի վեց հարիւր յութսուն և ութ թուին
Հայոց զօրաժողով լեալ Բաշու նուիրն գլխաւո-
րն Տաթարին , եկն ’ի վերայ կարնոյ քաղաքի
անթիւ բազմութեամբ . և ամեալ ’ի հետար
զամիսս երկու , առին . և յանինոյ կոտորեցին
և աւերեցին զքարելի և զգեղեցիկ քաղաքն .
Նոյնպէս և զվանորայս երկրին և զհրաշալի ե-
կեղեցիան անմարդաբնակ օրարին գերելով և
աւերելով : Որոյ Հայոց և Վրաց իշխանքն
առեալ բազում զրեանս տօնական և մարտի-
րողէք , առարեալ և ընթերցուած , գործք և
ոսկեգիր աւետարանք աննման փարթամութիւն
զարդարած ’ի շինութիւն և զարդ որդւոց նոր
Սիօնի , ուստի առեալ տարան յաշխարհն ա-
րեւելից , և լցուցին զվանորայսն ամենայն զար-
դուք Եկեղեցւոյ : Եւ ’ի վերայ այսր ամենայ-
նի զկնի միոյ ամի անցանելոյ , դարձեալ այլ
եւս զօրաժողով եղեն ալգն Նետոզաց հան-

դերձ Հայոց և Վրաց իշխանօքն , և եկին 'ի վերայ աշխարհին Հռոմոնց անթիւ բազմութեամբ :

Եւ գլխաւորն զօրուն Բաշու նուինն յաջողեալ էր 'ի դորձ պատերազմի . ուր և հանդիպէր ընդգլխմանալեացն իւրեանց , բազում յաղթութիւնս առնէր . բայց պատճառ յաղթութեանն էին Հայոց և Վրաց իշխանօքն , որ լինէին երեսը զառաջինն , և ուժգին բախելով 'ի թշնամիս յարձակէին . և ապա զինի նոյս Տաթարն նետիւ և աղէ զամբ :

Իսկ յորժամ մտին յերկիրն Հռոմոնց եւ լաւ ընդդէմ'նոցս խաթաղին սուլտանն հարիւր հազարօք , և վաթսուն հազարօք , և էր որդին մեծին Շալուէի առ Սուլտանն 'ի վաղուց ժամանակաց : Եւ յորժամ կազմեցան 'ի դորձ պատերազմին՝ հանդիպեցան զօրք Տաթարին և որդին Շալուէի հանդէպ միմեանց 'ի ձախոյ թեւն . և մեծայաղթ իշխանքն Հայոց և Վրաց ընդդէմ Սուլտանին զօրացն յաջող թեւն : Եւ յորժամ սաստկացաւ մարտն , քաջ և անուանի որդին Շալուէի դարձոյց զՏաթարն , և զբազումն կոտորեաց 'ի նոցանէ :

Իսկ Վրաց իշխանն Տէրն Գաղայ , որդին մեծին ՎարհամայթառնԱլու Զաքարէի Աղբուղայանուն , քաջապէս մարտուցեալ ընդդէմ զօրու Սուլտանին , հանդերձ այլ աղատագունդ զօրօքն Հայոց և Վրաց որք ընդ նմա , և դարձուցեալ զաջ թեւ զօրաց Սուլտանին , բազում ամիրայից և մեծամեծաց գլուխս հատեալ , յոյժ

արամիցոյցին զՍուլտանն : Եւ օրն երեկոյս-
ցեալ թողին զգործ պատերազմին , և բանակե-
ցան հանդէպ միմեանց 'ի մէջ դաշտավայր տե-
ղեացն , որ կայ ընդ մէջ Կարնոյ քաղաքի և
Երզնկային :

Իսկ ընդ լուսանալ միւս այլ աւուրն զու-
գեցան զօրքն Տաթարին և Հոյոյ և Վրաց գը-
նալ ընդդէմ Սուլտանին 'ի պատերազմ : Եւ
զբօքն բաղժու թեամբ ձիաթող եղեալ 'ի վերայ
բանակի Սուլտանին գնացին , և յորժամ հասին
'ի տեղի բանակին այլ ոչինչ գտին , բայց միայն
զվրանին բազում ռոճիօք լցեալ , և զվրան
Սուլտանին տեսին բազում դանձիւք զարդար-
եալ ներքոյ և արտաքոյ , և դադանք կապեալ
ինձ առիւծ և յովազ առ դուրս վրանի Սուլ-
տանին . քանզի 'ի դիշերին յայնմիկ փախուցեալ
էր Սուլտանն ամենայն զօրօք իւրովք յերկմը-
տութենէ ամիրայիցն , որ կամէին հնազանդել
Տաթարին :

Եւ տեսեալ Տաթարին զփախուստ Սուլտա-
նին , կացոյցին սակաւ մի 'ի զօրացն պահապա-
նըս զգուշութեամբ 'ի վերայ վրանիցն , ստելով
թէ խորհութիւն ինչ է : Եւ այլ բաղժութիւն
զօրացն արձակեցան զհետ Սուլտանին , և ոչ
կարացին բմբուսել զոք , զի յամուրս երկրին
իւրեանց հասեալ էին : Իբրեւ դիտացին եթէ
ստոյգ փախուցեալ է Սուլտանն հոռոմնցոյս
ձան յետս զօրք Տաթարին , և առին զամենայն
ռոճիկս և զկարասիս նոցա , հանդերձ մեծա-
մեծ գեղեցիակերանդ վրանօքն զոր թողեալ էին

առ ահի Տաթարին, և ինքեանք փախուցեալ :
Եւ ապա 'ի վաղիւն ուրախութեամբ մեծաւ
յարձակեցան 'ի վերայ աշխարհին Հոռոմոց .
առին զԵրրնկայն յառաջագոյն, և թողին Շա-
հնայ : Առին զԱրտաթիայ և բաղում' արիւնհե-
ղութիւնս արարին 'ի նմա, վասն ոչ տալոյ ըզ-
քաղաքն, այլ կային ընդդէմ Տաթարին կռուով
վասն զի բաղում' հեծեալ կայր բնակեալ 'ի նը-
մա լցեալ ամենայն բարութեամբ, և ոչ տային
զքաղաքն սիրով : Իսկ խորամանկ զօրք Տաթա-
րին ջան եղեալ առին խաբէութեամբ, և առ
հասարակ կատարեցին զմեծամեծոն, և զխորուն-
սըն գերեցին յանինայ ամենայն ընչիւք իւրեանց :
Եւ դարձեալ առին զԱօնն և զԱխշարն հան-
դերձ մեծամեծ դեղօք և վանորայիւք : Եւ ա-
պա յարձակեցան 'ի վերայ Սեւաստայ, և դործով
առին զնա, բայց ոչ կատարեցին զնոսա, այլ ա-
ռեալ աւար զինչս նոցա, և զմարդիկն հա-
մարեալ եդին հարկս 'ի վերայ նոցա ըստ սովո-
րութեանն իւրեանց մալ և թաղար, և թողեալ
Շահնա և զլիաւորս երկրին Հոռոմոց, և ին-
քեանք գնացին բաղում' աւարաւ և դանձիւք
և գերեօք, զոր առին յաշխարհէն Հոռոմոց
յերկիրն արեւելից 'ի բնակութիւնս և յուրդ-
դահս իւրեանց :

ԳԼՈՒԽ Է •

Խորհուրդ, եւ հարկատուութիւն բարեդաշտ արբաշին Հայոց Հեթմոյ՝ Թաթարաց :

Իսկ բարեպաշտ եւ քրիստոսապաշտ թաղաւորն Հայոց Հեթմոմ՝ հանդերձ ամենայն իմաստութեամբ լցեալ հարքն իւրով եւ աստուածապահ եղբարքն եւ իշխանօքն ՚ի խորհուրդ մտեալ՝ հաստատեցին ՚ի միտա իւրեանց հնազանդեւ Տաթարին եւ տալ հարկս եւ խաւանս , եւ ոչ թողուլ զնոսա յաստուածաշէն եւ ՚ի քրիստոնէաժողով երկիրն իւրեանց . զոր եւ արարին իսկ : Ասան զի յառաջագոյն տեսին զԲաշոյն զգլխաւորն զօրոց Տաթարին , եւ հաստատեցին գաշինս սիրոյ եւ հնազանդութեանն . եւ ապա զինի այնորիկ առաքեցին զեղբայր թաղաւորին զաստղապետն Հայոց զպարոն Սրմպատ առ Սային Ղանն (Շահին խանն) , որ էր նստեալ ՚ի յաթու Չանկըզ խանին : Եւ երթեալ ըստ յաջողելոյն Աստուծոյն ետես ըզՍային Ղանն այն յոյժ քրիստոնէասէր եւ բարեմէր : Ասան այնորիկ ազգն իւրեանց անուանեցին զնա Սային Ղան . որ է ըստ լեզուին իւրեանց աղէկ եւ լաւ Ղան :

Եւ տեսեալ զաստղապետն Հայոց Սային Ղանն , յոյժ ուրախացաւ վասն քրիստոնէութեան հաւատոյն . եւ եւս առաւել վասն կոբովի եւ իմաստուն բանիցն՝ զոր խօսեցաւ աստղապետն Հայոց Սմբատ առաջի նորա . եւ

որտեալ զնա սղամիշ , և տուեալ մեծ խաւ-
լախ և փայլղայտ ոսկիս եւ Տաթար խաթուն
պաւխտախաւոր , զի այն էր նոցա մեծ սէրն ,
որ զով ոխրէին եւ մեծարէին , տային կին 'ի
պատուաւոր կանանցն իւրեանց , և այսպէս մեծ
մեծարանօր պատուեալ զպարտապէտն Հայոց ,
յուզարկեաց յաշխարհս իւրեանց առաջի քը-
րխտոսապօսի թագաւորին Հայոց Հեթմոյ .
հրամայելով նմա զնալ սու ինքն և տեսնել
զնա : Զոր տեսեալ բարեպաշտ թագաւորն
Հեթում զպարսն եղբայրն իւր զՎմբատ այն-
պիսի պատուով պատուեալ և մեծարեալ 'ի
Ղանէն , յոյժ ուրախացաւ յուրախաւթիւն
մեծ , եւս առաւել ընդ գրեալն վասն աղա-
տաւթեան երկրիս և վսնորայցս եւ ամենայն
քրիստոնէից :

ԳԼՈՒԽ Ը .

Դարձ եւ թագաւորութիւն արքայորդոցն
Վրաց Դաւթի 'ի կադանաց ճանիւք Վարկա-
մայ հրամանաւ մեծի Ղանին :

Իսկ քաջ և տնուանի զօրքն Վրաց ոչ ու-
նէին գլուխ թագաւոր իւրեանց 'ի վաղուց
հետէ , և դուստրն Նաշային Ռուսղոքան մա-
հաւամբ փոխեցաւ յաշխարհս , և Վիրք մնա-
ցին անտերուհէք իբրեւ զհօտս , որոյ ոչ իցէ
հալիւ : Ապա 'ի նախախնամութենէն Աստու-
ծոյ ընդ միա արկեալ զորդին թագաւորին իւ-

բեանց զԴաւիթ՝ որ էր 'ի բանախ 'ի Հառամբ ,
 և բմբռնեալ արտ գլխաւորս 'ի զօրացն Հառ-
 մայ իշխանքն Վրաց , տարան առ Բաշոյն՝ որ
 էր գլխաւոր Տաթարին , և ետուն չաղչարանօք
 հարցանել զնոսա վասն թագաւոր օրդւոյն 'Կաւ-
 թայ . և 'ի նեղելն զնոսա հարցմամբ և սատիկ
 գանիւ , որպէս ստիպուեթիւն է Տաթարին , ե-
 կին 'ի խոտտ , և օրդւոյն թէ կայ յերկաթ և
 'ի հօրի 'ի Աեռարիա :

Եւ ապա յոյժ ուրախացեալ Վրաց իշխա-
 նայն առարեցին զլմաստուն իշխանն Վարհամ՝
 զտէրն Գաղայ հրամանաւ Բաշոյն նուինին և
 այլ ամենայն գլխաւորաց Տաթարին , և ետուն
 զինի Վարհամայ Տաթար գլխաւոր մի այլ հար-
 իւր ձիաւորով . և յազարկեցին զնոսա մեծ
 սխառթաւ 'ի Աեռարիա : Եւ իբրեւ զնային ,
 գտան կամօքն Աստուծոյ զթագաւոր օրդին
 Կաւթիթ 'ի մեծ և 'ի խոր վերապի , իսկ կամքն
 Աստուծոյ արհեալ էր զնա կենդանի 'ի խոր
 բանախն . և իբրեւ տեսին զօրք Տաթարին և մեծ
 իշխանն Վարհամ՝ 'ի հիացման եղեալ վասն կեն-
 դանութեան նորա , ետուն իառն Աստուծոյ :

Եւ էր Կաւթիթ որդի թագաւորին Վրաց
 երկայն հասակաւ և կրօովի , գեղեցիկ սրտիկե-
 րաւ և թուխ մօրուօք , լցեալ ամենայն իմաս-
 տութեամբ և շնորհօքն Աստուծոյ :

Եւ ապա հանեալ 'ի բանտէն , ագուցին նմա
 հանդերձս սրատուակսնս , և հեծուցեալ յերկ-
 վարս առին և զնային յաշխարհն Վրաց : Եւ
 յորժամ հասին 'ի քաղաքն Տիւսիա , յոյժ ուրա-

խացան իշխանքն Վրաց. և առեալ հրամանն 'ի
Բաջոյն նու ինէն և յԱյլթանա խաթունէն Չա-
ւրմաղանին (զի ընդ այն առաւրտ մեռեալ էր
Չաւրմաղանն և կինն ունէր զզանաթիւնն), որ
և ահա հրամանն և հեծեալ զկնի մեծ իշխանին Վար-
համայ. և առաքեաց առ մեծ Ղանն : Եւ զը-
նացեալ օգնութեամբն Աստուծոյ և տեսեալ
զՂանն սրտամեղին զեղեալ իրան վասն թաղաւո-
րորդւոյն. և առին հրամանն 'ի մեծ Ղանէն, բե-
րին նստացին զԴաւիթ յաթու հօրն իւրոյ 'ի
Տփլիս : Եւ իշխանքն Վրաց յոժ ուրախացեալ
անուանեցին զնա Վարհամեալ թաղաւոր. այ-
սինքն Վարհամեղիւր թաղաւոր : Եւ առ ժամա-
նակ մի խաղաղացաւ երկիրն Վրաց և Աղսա-
նիւ զվասն նոր թաղաւորին նստելոյ :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մահ Չաւրմաղանին : Տ. կոստանդին կաթու-
ղիս հայոց : Պարոն կոստանդին նախկին թա-
ղաւոր հայոց հայքն Հեթմոյ : Դաւիթ ար-
քայ Վրաց մատնի յիշխանացն իւրոց : Մեռա-
նի վանական վարդապետ :

Իսկ Չաւրմաղանն մեռաւ բարի խորհով.
և եթող երկուս որդիս յԱյլթանա խաթուն
կնոջէ իւրմէ. անուն միայն Սիրամուն, և երկ-
րորդին՝ Բաւբայ : Եւ էր Սիրամունն բարի 'ի
մանկութենէ իւրմէ սիրող քրիստոնէից և ե-
կեղեցւոյ. և կամօքն Աստուծոյ յաջողեալ 'ի

դործ պատերազմի • մինչ զի վասն կարիքաջութեանն՝ Ղաներն Ոսկի Կէն անուանեցին զնա յետ բազում յաղթութեանց և պատերազմաց։ Իսկ եղբայր նորին վասն չարութեան բարուց իւրոց սպանաւ ՚ի Հուլաւու Ղանէն։

Յայսմ ժամանակի հանդիսանայր պայծառ և աւարիւնի վարուք հաճոյ Աստուծոյ և մարդկան Տէր Աստուծոյնն կաթուղիկան հայոց • հանդերձ քրիստոսապետի թաղաւորան Հելթումու • որ և լուսաւորեցին ուղղութեամբ հաւատով և պայծառ կարգօք զամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց յարեւելո և յարեւմուտս և յամենայն տեղիս։

Իսկ թաղաւորահայրն պարոն Աստուծոյնն հանդերձ այլ սատուածատուր արդւուքն եւ իշխանորն կայր վտուեալ ընդդէմ՝ զօրաց այլ աղգեացն և թշնամեաց խաչն Քրիստոսի • և պահէին յուրախութիւն հանապաղ զբարեպաշտ և զքրիստոսապետի թաղաւորն հայոց զՀելթում • հանդերձ գեղեցիկ և պատուական զաւակօքն իւրովք Ղեւոնիւ և Թորոսիւ։

Իսկ բարեհեր և գեղեցիկ թաղաւորն Վլքաց Գաւիթ հանապաղ իւր ամենայն թաղաւորութեամբն կայր ՚ի մեծ ուրախութեան եւ ՚ի գինարբուս յիւր թաղաւորանիստ քաղաքն Տփլիս։ Եւ յաւուր միում էր մեծ ճաշ եւ ուրախութիւն աւաջի թաղաւորին • և սովորութիւն է Վրաց հանապաղ ամբարտաւանել և մեծամեծ բանս խօսել։

Իսկ մի յիշխանայն Վրաց համարեաց ա-

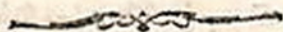
աւալն թաղաւորին զայլ իշխանսն և ոտայ զթիւ
 իշխանացն հաղար : Եւ կայր յիշխանացն՝ որ
 ունէր հաղար ձիաւոր պատերազմող , կայր՝ որ
 ունէր հինգ հարիւր . և անկաւ բանս այս 'ի
 լուր ամենայն թաղաւորս թեանն , յորժամ էին
 անուշացեալ յուտել և յքմպէն : Եւ յորժամ
 հաշուեցան 'և համար արարին զօրացն Հայոց
 և Վրաց՝ ասացին զիւրեանցն յաղթող լինել 'ի
 վերայ զօրաց Տաթարին . և բաժանեցին ըզ-
 դիտաւորսն 'ի վերայ իւրեանց . և այս ոչ թէ
 ուղորդ խորհեցան և կամ խօսեցան , այլ առ
 կատականս , զի տարապ և անհոգ էին 'ի ցա-
 ւոց , և այլ թշնամի ոչ գայր յերկիրն արեւել-
 լից , բայց միայն Տաթարն . որ յամենայն ժամ
 դային և հարկաւ նեղացուցանէին զՎրաց և
 զՀայոց իշխանքն . յամանց ուղէին սակի՝ կտաւ .
 յամանց՝ բազայ , յամանց՝ աղէկ շուն և ձի . և
 այդպէս նեղացուցանէին զնոսա զսա 'ի մալէն
 և 'ի թաղարէն և 'ի խաւանէն . վասն այնորիկ
 խօսեցան զայդ , բայց ոչ ուղորդ , այլ ընդ խա-
 զըս և ընդ կատակս :

Իսկ մի ոմն յայնցանէ որ անդէն կային , նմա-
 նեալ Յուդայի մատնչին , դնաց և մատնեաց
 Տաթարին . զուտ բանն իրաւ և ուղորդ դար-
 ձուցեալ այսպէս ասելով . թէ Վրաց թաղաւորն
 և իւր իշխանքն խորհեցան գալ 'ի վերայ ձեր :

Իսկ նոցա աւատացեալ սուտ բանին , դար-
 ձան 'ի վերայ աշխարհին յաւտրի առեալ զա-
 մենայն ինչս և զխաչնանս . բայց զմադիկն ոչ
 կատորեցին առանց հրամանի մեծ Ղանին . և

ըմբռնեցին զԹագաւորն և զամենայն իշխանքն
աղի, մինչ 'ի յայն որ զմեծ իշխանն Վրաց զոր-
դի Աթաբակ Իւվանէի Աւագ անուէն, տարան
առ դուռս գլխաւորին դադաղօք. զի ընդ ա-
ւուրսն ընդ այնոսիկ հիւանդացեալ էր և ոչ կա-
րէր նստիլ 'ի ձիոյ: Եւ թէպէտ այլ իշխանքն
և Թագաւորն չատ խօսեցան, ոչ աւատացին
խօսից նոցա. և 'ի դերեւոյ և յաւարելոյ զաշ-
խարհն ոչ դադարէին: Եւ յորժամ տարան
զԱւագն դադաղօք 'ի դուռն գլխաւորաց Տա-
թարին, ապա նորա խօսիցն աւատացեալ Թու-
ղացուցին զաշխարհն 'ի կտտրելոյ, և արարին
խաղաղութիւն արտաբեկ և ողորմելի քրիստոնէիցն:

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ 'ի
Քրիստոս աւագ և փառաւոր վարդապետն
մեր Վանդիանն, և ուսդ մեծ և թույ մեղ. և
ոչ թէ միայն մեղ աշակերտելոցս նոցա, այլ և
ամենայն աշխարհիս. որոյ յիշատակն նորա
օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք նորա 'ի վերայ
ամենայն աշխարհի և ամենայն քրիստոնէից:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Մտրախի Գլխահամար յարեւելս: Հեթում ար-
քայ Հայոց գնաց առ Մանկու Ղանն, եւ մե-
ծարի ղատուող: Եւ ին որդիք եւ ին Ղանաց:
Խուշ ամբարտաւան: Տ. Ստեփաննոս Վանա-
հայր Գերեթնի վանաց մարտիրոսանայ: Հի-
ւանդանայ խուշ. եղեւնագործութիւնք 'ի դատ-
ճառս նորա: Յաջորդէ ջիուշ Միգան որդի նորա:

Իսկ 'ի յաւուրս յայտոսիկ եկն մարախ սաս-
տիկ և եկեր զամենայն աշխարհն արեւելից .
մինչեւ առհասարակ երկիրս ամենայն յարե-
ւելք և յարեւմուտք 'ի յահէն զարհուրեալ
յԱստուած ապաւինեցան մեծաւ հառաչանօք .
և ապա ողորմութեամբն Աստուծոյ զերծաւ
աշխարհ 'ի յահագին ցասմանէն . և ետուն
փառս Աստուծոյ ամենակալին փրկողին յայն-
պիսի պատուհասէն: Եւ այս եղեւ 'ի Թուա-
կանութեանս Հայոց յեւթն հարիւրն (1251):

Եւ լինի ցասմանս այտորիկ եկն զլիաւոր
մի Տաթար Արղուն(1) անուն հրամանաւ Մանկու
Ղանին, և համարեաց զերկիրն արեւելից վա-
սըն հարկի, և առնուին այնուհետեւ զհարկն
'ի գլխաթուոյ մարդկանն, քանի որ գրեալ լի-
նէր 'ի դաւթարն (2), և այսպէս այլ աւերեցին
զաշխարհն արեւելից. զի 'ի մի փոքր գեղն յի-
սուն մարդ համարէին, կամ երեսուն, 'ի տասն

(1) Մի օր: Արղուն: (2) Տօմար:

և հինգ տարեկանէն 'ի վերն զամենն համարէին մինչ 'ի վացսուն տարեկանն , և յամէն գլխոյ որ համարէին վացսունն սպիտակ առնուին , և թէ որ փախչէր կամ թաքչէր , յորժամ ընթռնէին կապէին անողորմ ձեռս 'ի յետս և դալար գաւաղանօք ծեծէին , մինչ զի մարմինն ամենայն տրորէր և յարենէն շաղախէր , և սպա անողորմաբար դիտադի շներն իւրեանց , զոր սովորեցնեցեալ էին ուտել միս մարդոյ , 'ի ներս թողուն և ուտել տային զտառապեալ և զշունեւոր քրիստոնեայնս :

Իսկ քրիստոսապաօսի և բարեպաշտ թաղաւորն Հեթում , իբրեւ լուաւ զայս ամենայն բարիութիւնս որ գործեցաւ 'ի վերին աշխարհն արեւելից , սպա վասն սիրոյ քրիստոնէից եւս առաւել վասն իւր սեպհական երկրիս , գնաց բազում գանձիւք առ Մանկու Ղանն , և հոգաց չթողուլ յերկիրս իւր զայս սխիս բարիութիւնս : Եւ յորժամ հասաւ առ Ղանն , կամօքն Աստուծոյ մեծարեցաւ 'ի Ղանէն : Եւ արարեալ Ղանն մեծ սլաութիւ և հարկիս թաղաւորին Հայոց , և զամենայն բանն նորա հոգաց ըստ կամաց նորա , և դարձոյց մեծ ուրախութեամբ յաշխարհն իւր :

Իսկ զինի այսորիկ և հասանելոյ թուակաշին Հայոց յեւթն հարիւր և 'ի վեցն , եկին յարեւելից ուստի մեծ Ղանն էր՝ եւթն Ղանի որդիք , ամէնն դուման մի հեծելով , և մի դումանն էր երեսուն հաղար : Եւ են անուանք նոցա այս , առաջին և մեծն 'ի նոցանէ Հոյլա-

ուռ . որ էր եղբայր Մանկու Ղանին . երկրորդ խուլն՝ որ և զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր և ոչ ամաչէր . երրորդն՝ Բալախէն . չորրորդն՝ Տուժարն . հինգերորդն՝ Թադու դարն . վեցերորդն՝ Ղատաղանն . եւ Յնկերորդն՝ Բաւրաղանն . և էին սորա անհնազանդք միմեանց և յոյժ աներկեղք և մարդակերք : Իսկ 'ի դալն որ եկին ամենն կառօք եկին . և կառօք շրջէին . մինչ զի զեառն և զբլուրս հարթէին աշխարհովն արեւելից վասն հեշտ դնալոյ կառաքլն և սայլիցն :

Իսկ այն գլխաւորն որ զինքն եղբայր Աստուծոյ ասէր , եկն ընդ մէջ երկրին և կոխեաց անողորմաբար զտառապեալ բրիստանեայսն , և զիտայտեայ խաչ ուր և գտանէին 'ի Ճանապարհըս և 'ի լերինս կանգնեալ , զամենն այրէին , և ոչինչ իրօք ոչ յողենային . այլ և զվանորայսն որ կային յերկիրն ուր և գտանէին սուաւել եւս կոխէին ուտելով և ըմպելով . և զսրտառական քահանայսն կոխէին և ձեծէին անողորմաբար :

Իսկ գլխաւոր մի 'ի խուլին հեծելէն զընաց 'ի վանք մի որ ասի Գերեթին . և էր հայր վանիցն ական որ և ձեր յոյժ ընտրեալ և սուրբ և առաքինի և ամենայն վարուք և բարի գործով պատրեալ Ստեփաննոս անուն . և նա յորժամ ետես զգլխաւոր Տաժարն որ գնացր առ նա 'ի վանքն , եառ զինի ամանով ինչ , և զընաց ընդգէմ Տաժարին , և բռնեաց տղղու , որպէս սովորութիւն է Տաժարին : Եւ ապա

յետ այնորիկ տարեալ 'ի վանքն և նստուցեալ հանդերձ այլ հեծելօքն , որ կային զինի գլխաւորին , և զենեաց ոչխար . և եբաց այլ զինի , և յագեցոյց ուտելով եւ ըմպելով զամենն . մինչ զի բռին կարէին դադարել 'ի ձիանն . և յերեկոյն արքեալ գնացին 'ի տունս իւրեանց . զի հուպ առ վանքն էր տուն Տաթարին :

Իսկ յորժամ հասին 'ի տունս իւրեանց և ննջեցին զգիշերն , ընդ առաւօտն զարթուցեալ տեւին զգլխաւորն հիւանդ յոյժ . և յորժամ հարցին թէ վասն ի՞նչ պատճառի է հիւանդութիւնդ , ասաց զլխաւորն , թէ երէցն դեղեաց զիս յերեկոյն . և էր անմեղ երէցն . բայց վասն խարբ և անցագ ըմպելոյն իւրեանց այնպէս հանդիպեցաւ : Եւ առ ժամայն յուրարկեցին և կոպանօք տարան զհրաշալի ծերն զհայրն Ստեփաննոս . և յետ շատ հարց և փորձի , և նոցա ոչ աւատալոյ , 'ի չորից կողմանց փայտ ցցեցին , և սրկեցին անողորմաբօր զանսարսն 'ի յայն բանն 'ի դեմնոյն բարձր իբրեւ կանգնու չափ . և ապա հուր վառեալ 'ի ներքոյ այրեցին և խորովեցին զամենայն մարմինն նորա , մինչև աւանդեաց զհոգին հրաշալի ծերն Ստեփաննոս . և յայտնուպէս նշան և սիւն լուսոյ տեւին 'ի վերայ երանելի հօրն Ստեփաննոսի , որ այնպէս անմեղ և 'ի զուր նահատակեցաւ , և ընդ սրբոց մարտիրոսացն պսակեցաւ :

Իսկ պեղծ և անողորմ գլխաւորն այն զառ 'ի ցաւէն որ ունէր , հարեալ 'ի դիւէ , մինչ զի կատաղեալ ուտէր զպեղծ մարմինն իւր , և այն

ոյսի չարչարանօք և դառն հարուածովք սա-
 տակեցաւ . նոյնպէս և ամենայն բանակն անկան
 'ի չար անտ , և բազումք սատակեցան 'ի նա-
 ցանէ : Եւ թէպէտ այս այսպէս գործեցաւ ,
 նորա ոչ վախէին Աստուծոյ . այլ յամառեալք
 հանապազ զխղճի և զդառն արտասուաց բանս
 գործէին . զի մեծ գլխաւորն իւրեանց խուլն
 այն՝ որ ամբարտաւանեալ նման և եղբայր Աս-
 տուծոյ ասէր զինքն , անկաւ նա 'ի ցաւ նկրը-
 օոյ , և այն ցաւին սրտաճառաւ անպատմելի
 խեղճ և ողորմ՝ բան գործեցաւ : Զի գնացին
 անհաւատ ջհուտ մի բժիշկի գտան , և բերին
 առ խուլն , և յորժամ ետես զցաւ նորա անօրէն
 և սուտ բժիշկն այն , ասաց դեղ ցուին . զէկ
 տղայի փորն կենդանւոյն ձեղքել , և դնել զտան
 'ի փոր տղայոյն : Եւ նոյն ժամայն հանեալ հե-
 ծեալ յերկիրն , յանկարծակի մտանէին 'ի դե-
 ղանն քրիստոնէից և աւետուին զտղայն 'ի փո-
 ղոցէն , և գայլաւ պէս փախուցանէին . և ծը-
 նողք մանկանցն զկնի գնացին ճիչ և աղաղակ
 բարձեալ դառն և ողորմ արտասուօք , և ոչ
 կարէին թափել . այլ յետս դարձեալ գնացին
 ողորմելի սրտով 'ի տունս իւրեանց , եւ թէ
 բռնադատեալ խելին զմանկուսն , յայնժամն
 նետաձիգ լինէին 'ի ծնողս մանկանցն , և այս-
 պէս ողորմելի բանս եղեւ 'ի ձեռն անօրէն
 ջհուտն . մինչ զի յերեսուն տղայն հասաւ թը-
 ւով որ ձեղքէին զփորն , և ոչ լաւացաւ : Այլ
 իբրեւ դիտաց անօրէն խուլն թէ այնչափ խեղ-
 ճքս գործեաց և ոչինչ օգտեցաւ , ասպա յետոյ

բարկացեալ վասն խղճի տղայոցն , հրամայեաց
բերել զճուռն հէքինն . եւ իւրեան առաջի
ճեղքել զփորն և ընկենուլ շանց . և առ ժա-
մայն արարին զհրամայեալն : Բայց ինքն խուլն
յետոյ այլ սատակեցաւ չար մահուամբ , և նըս-
տաւ 'ի տեղի խուլին Միղան անուն որդին իւր :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Առումն Պաշտատայ եւ գերութիւն խաչիփա-
յին : Անձնատուր շինի եւ քաղաքն Մարտիրո-
սաց : Աջ սուրբ առաքելոյն Բարսեղիմիոսի :

Յետ այսորիկ արարին ժողով մեծ հին և
նոր հեծելոց և վրաց և Հայոց հեծելոցն , և
անթիւ բաղմուծեամբ գնացին 'ի վերայ Պաղ-
տատ քաղաքի . և յորժամ հասին 'ի տեղին ,
առ ժամայն առին զքաղաքն մեծ և անուանի
զՊաղտատն , լեալ բաղում մարդովք և պառ-
ուական դանձիւք և անթիւ ոսկւով և արծա-
թով . և յորժամ առին , յանձնայ կոտորեցին .
և գերեցին զբաղումն . և լցան առ հաօարակ
հեծեալն ամենայն պատուական հանդերձիւք
և խաչիփատի ոսկւով : Ըմբռնեցին և ղխալի-
փայն զտէրն Պաղտատայ իւր ամենայն գան-
ձիւքն , և բերին առաջի Հուլաւունին գիրացած
և սոնքացած . և յորժամ ետես Հուլաւունն
հրամայեաց , թէ դո՛ւ ես տէրն Պաղտատայ . և
նա ասաց թէ ես եմ , և ասա հրամայեաց զը-
նել 'ի բանտի զերեք օր անհաջ և անջուր . և

յետ երեք աւուրն հրամայեաց բերել առաջի
իւր , և եհարց Հուլաւունն զխալիփայն , թէ
ի՞նչ ցեղ կ'ստ . և նա ցտամամբ պատասխանի ա-
րար , իբր թէ վախեցնելով զՀուլաւունն առե-
այդ է ձեր մարդու թիւնն , որ ես երեք օր յա-
նօթի կենամ . զի յառաջագոյն առացեալ էր խա-
լիփայն քաղաքայինն թէ մի վախէք . թէ լի-
նի , ու Տաթարն դայ , զՄահմետի դօշենն 'ի
դուրս բերեմ , որ Տաթարին հեծեալն ամեն
անկցի և մեք աղբիւմք , և զայս լուեալ էր Հու-
լաւունն . և յոյժ բարկացեալ , և ապա հրամա-
յեաց Հուլաւունն , տապալ մի կարմիր ոսկի
բերել և դնել առաջի . և յորժամ բերին , ա-
սաց խալիփայն , այս ի՞նչ է , ասաց Հուլաւունն ,
թէ ոսկի է , կեր , որ քաղցր և ծարաւդ ան-
ցանի , և կշտանաս : Ասաց խալիփայն . թէ ու-
կուով ոչ աղբի մարդն , այլ հացով և մսով և
գինուով : Ասաց Հուլաւունն ց'խալիփայն , երբ
գիտես զայդ , որ մարդն չոր ոսկուով չաղբի ,
այլ հացով և մսով և գինուով , դու այդչափ
ոսկի էր չուղարկեցիր ինձ ընդդէմ , որ ես չէի
եկեալ , ու զբո քաղաքս աւերեալ , ու զբեղ
կալեալ . ու դու քեզ անհող նստեալ էիր կե-
րեալ և խմեալ : Եւ ապա հրամայեաց Հուլա-
ւունն զօրայն ոտիւք տալ և այնպէս սպանանել
գ'խալիփայն Տաճկաց : Եւ գնացին բաղոււմ գան-
ձիւք և աւարաւ յաշխարհն արեւելից :

Եւ 'ի դալ ամին եկին 'ի վերայ Մուփարդ-
նին , և ոչ կարացին առնուլ զնա . զի ամրագոյն
չենեալ էր զնա սուրբն Մարութայ քաղաք մար-

տիրոսաց, և ամենայն սրբոց ժողովեաց նշխարս
և եդ. 'ի նմա, և ամրագոյնս պարսպեաց զնա,
և անուանեաց զնա քաղաք Մարտիրոսաց, որ
մինչև 'ի ժամանակ Տաթարիս, այլ որ ոչ կա-
րաց տաճուէլ զնա առանց սիրոյ: Եւ ապա եր-
կայնամա զօրք Տաթարին 'ի հետար արկեալ,
մինչ 'ի սօվոյ կերան ամենն զ'իմնանս, և ա-
սէին թէ իշու զլու ի մի եղև. յերեսուն դրամ
և ապախո նեղութեամբ 'ի հետար արկեալ զե-
րիս ամա կալան զքաղաքն Մարտիրոսաց, որ և
Հայոց զօրքն որ կային ընդ Տաթարին բաղում
նշխարս դուեալ 'ի սրբոցն տարան յաշխարհն
իւրեանց:

Իսկ մեծ իշխանն Հայոց Թադեազին անուն
յաղգէն Բաղրատունեաց ըմբռնեալ երէց մի
Ասորի և 'ի խոտ ածեալ, եգիտ զաջ սրբոյ
առաքելոյն Բարդուղիմէոսի, և տարեալ մեծաւ
ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց յարեւելք
և եդ. 'ի վնա իւր: Եւ յետոյ հարկեալ 'ի մեծ
իշխանէն Արծրունեաց, որ ասի Սադուն անուն,
եռնմայ, և առեալ Սադունն ասէրն Հաղբատայ
մեծ և հաշակաւոր սրբոյ ուխտին, եդ զսուրբ
աջն Բարդուղիմէոսի առաքելոյն 'ի սուրբ ուխտն
Հաղբատ, և է անդ ստուգապէս:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Նստի Ղան Հուշաւուն հրամանաւ Մանկու
Ղանին, անհնազանդութիւն եւ դատիւ չորիցն՝
յեւթանց որդւոց եւթն Ղանացն . կրկին ըմ-
բիշք եւ ըմբշամբար :

Իսկ եւթն Ղանի որդիքն որ եկին և առին
զՊաղտատ քաղաք , և լծան բազում՝ գանձիւք
ուսկով և մարգարտով , ոչ հնազանդէին միմեանց ,
այլ կոյր ամենայն գլխաւոր իւր սրտովն մեծ ,
և անասախ աւիրէին և կոխէին զաշխարհն ա-
րեւելից :

Իսկ մեծ իշխանն և անուանի 'ի նոցանէ ու-
րում անուն էր Հուշաւու , և էր տա եղբայր
Մանկու Ղանին , որպէս յառաջագոյն ասացաւ :
Սա յուղարկեաց առ Մանկու Ղան եղբայրն
իւր 'ի բուն արեւելք , և այսպէս պատու իրեաց
գնացելոյն . թէ մեք եկաք այս եւթն գումանաւ
զլուխքս Աստուծոյ և ձեր ուժով , և զհին հե-
ծեալն զԹեմայէրն հանաք աստի , և գնացաք
առ սք զՏաճկաց քաղաքն զՊաղտատ , և շատ
իրօք դարձաք Աստուծոյ և ձեր ուժով : Հէմ
այլ ի՞նչ հրամայէք մեզ , թէ այս յեղ անասախ
և անգլխաւոր կացցուք , այս աշխարհս աւիրի ,
ու Չանկըզ Ղանի հրամանքն չլինի . զի՛նա հը-
րամայեաց զմեր հնազանդեալ և զմեր սիրով
կալեալ զաշխարհն շինել , և ոչ աւիրել : Եւ այլ
հրամանն առ ձեզ է , զինչ մեզ հրամայէք , մեք
զայն առնեմք : Եւ այսպիսի խօսիւք գնացին

եկէին առ Մանկու Ղանն 'ի Հուլաւէն :

Եւ յորժամ հասին 'ի տեղին եկէին, եհարց
Մանկու Ղանն զեղբորէն . և նոքա ասացին ըզ-
հրամայեալն 'ի Հուլաւէն : Իբրեւ լուաւ զա-
սացեալն Մանկու Ղանն , ապա հրամայեաց
իւրոց արղուչեացն , այսինքն դատաւորացն , թէ
գնացէք և դրէք զՀուլաւունն զեղբայրն իմ
Ղան յերկիրն յայն . և որ ոչ հնազանդինմա զայն
յառախն հասուցէք մեր հրամանաւ : Իսկ եկեալ
արղուչեացն հրամանաւ Մանկու Ղանին , արարին
մեծ խուռու թաղ , և կոչեցին զամէն գլխաւորսն
որ եկեալ էին զկնի Հուլաւուն . կոչեցին ըզ-
Վրաց թագաւորն , իւր հեծելովն . կոչեցին ըզ-
Բաշուն իւր հեծելովն , և Եղին բանս ծածուկս
'ի լեւելս նոցա . և 'ի վերայ այսորիկ կոչեցին ար-
ղուչիք Մանկու Ղանին մեծ ելչօք զՂանի որ-
դիքն . զԲաղախէն , զՏու թարն , զՂատաղանն ,
զԲաւրաղանն , զԹաղուդարն , զՄիղանն , որ
էր որդի խուլին : Եւ իբրեւ ամենն 'ի մի-
ասին Ժողովեցան , յայնժամ ասացին արղու-
չիքն զհրամայեալն 'ի Մանկու Ղանէն : Իսկ իբ-
րեւ լուան Ղանի որդիքն թէ Հուլաւին կա-
մի Ղան նստել բարկացան չորսն և ոչ կամեցան
հնազանդել Հուլաւուն : Իսկ Թաղուդարն և
Բաւրաղանն հնազանդեցան Հուլաւունի . և
Բաղախայն , և Տու թարն , և Ղատաղանն , և Մի-
ղան ոչ հնազանդեցան : Իբրեւ գիտացին ար-
ղուչիք Մանկու Ղանին , թէ այս չորսս չեն հնա-
զանդեցոյ . այլ կամին կռուել ընդ Հուլաւու-
նին . ապա հրամայեցին զԲաղախէն , և զՏու

Թարնու և զՂառաղանն յաստինն հատուցանելայո-
 ինքն՝ աղեղան լարով իսեղդել և զի նոցա օրէնք
 է զխանն այնպէս սպանանել ։ Իսկ Միղանն որ
 էր սրդի խուլին և էր տիւր տղայ, զնա կալան
 և եդին ՚ի բանտի ՚ի մէջ ծովուն ։ որ կոյ ՚ի
 Հեր և ՚ի Զարաւանդ դաւառի և դարձեալ հը-
 բամայեցին արդուչիք Մանկու Ղանին Հայոց և
 Վասոց զօրացն և նոյն և Հաւաւունին զօրացն
 դնալ ՚ի վերայ զօրացնոցա և յանխնայ կոտորել
 զնոսա, զոր և արարին իսկ ։ Եւ այնչափ կոտորե-
 ցին մինչ զի նեխեցաւ լեւանն ՚ի դաշտի կոտո-
 րեալ մարմնոց հալածարին ։ Իսկ երկու գլխաւ որ
 միոյն Նուխաբաւուն անունն և մի ուրիշ Արա-
 դամուր յառաջագէտ եղին և առին երկոտա-
 սան հաղար հեծեալ և բաղում գանձս և ոսկիս
 և աղէկ ձիորչափ կարացինու փախեան և գնացին
 անցան ընդ մեծ գետն որ ասի Աուր և մինչ ՚ի
 յերկիրն իւրոց ուստի եկեալ էին աղ ոչ դադա-
 րեցան և յերկրէն իւրեանց զՅէրըքէն օգնական
 կալան իւրեանց որ էր եղբայր Սոյին Ղանին և
 բաղում ուրիշ գործեցին զամս տասն ։ Իսկ
 արդուչիք Մանկու Ղանին որ եկեալ էին մեծ ա-
 սախով իւրին զՀաւաւունն Ղան մեծ պատուով
 Եւ եղև խաղաղութիւն առ ժամանակ մի և զի
 էր Հաւաւունն Ղանն յոյժ բարի և սիրող քրիս-
 տոնեից և եկեղեցւոյ և քահանայից և նոյնպէս
 և օրհնեալ կինն իւր հաւաւուն խաթունն զի յա-
 մենայնի բարի էր և ողորմած առ աղքատս և
 կարօտեալս և յոյժ սիրող ամենայն քրիստոնեից
 Հայոց և Ասորոց և մինչ զի վրանէ եկեղեցի և

ժամանար շրջեցուցանէր ընդ ինքեան , և բազում քահանայս Հայ և Ասորի :

Իսկ լուեալ զայս բարեպաշտ Թադաւորն Հայոց Հեթում , Թէ Հոլաւունն Ղաննատաւ և այնպէս բարեւեր է , և քրիստոնէասէր , ապա և ինքն Հայոց Թադաւորն դեռոյ յարեւելք բազում ընծայիւք , և ետես զՀոլաւունն Ղանն և տեսեալ Ղանն զՀայոց Թադաւորն յոյժ սիրեաց և պատուեաց զնա . և կրկին աղատութիւն դրեաց Թադաւորութեանն նորա . եւս առաւել եկեղեցեաց և եկեղեցականաց , և ամենայն քրիստոնէից երկրիս : Եւ այսպիսի պատուով և մեծաւ հարկիօք աւարեաց զԹադաւորն Հայոց յաշխարհն իւր : Այլ և բազում Թադաւորք և Սուլտանք եկին նմա 'ի հնադանդութիւն բազում ընծայիւք , և մեծացաւ Հոլաւունն Ղանն և հարստացաւ այնքան որ ոչ գոյր Թիւ հեծելոյ և զօրաց նոցա , նոյնպէս և ամենայն իրօք . զի պատուական ակն և մարգարիտն իբրեւ զաւաղ ծախս էր տաւջի նորա . Թող զայլ ցեղ մեծութիւն և բաղմութիւն ոսկւոյ և արծաթոյ . և ձիոց և հօտիւ , որոց ոչ գոյր չափ և Թիւ :

Իբրեւ գիտաց Հոլաւունն Ղանն Թէ երեսնամ Եստուած զանութիւն և մեծութիւն և բաղմութիւն զօրաց և հեծելոց և զամենայն ընչից : Եայնժամ հրամայեաց դարպաս շինել իւր մեծ ծախօք 'ի Դաւն գաշաին զոր կոչեցին իւրեանքն զանուն տեղոյն Ալատաղ , որ էր զառաջինն տեղին այն նստոյ ամարան մեծ Թադաւորացն Հայոց . այսինքն՝ Արշակունեացն : Եւ էր ինքն

Հուլաւու Ղանն մեծախելք, մեծամիտ դատու-
 ւոր ամենեւին գիտուն և յոյժ արիւնահէղ բայց
 զչարսն և զթշնամիսն սպանանէր, և ոչ զբարիսն
 և զբարեւէրսն: Սիրէր առաւել զսողգ. քրիստո-
 նէից քան զայլազգեաց: Եւ այնչափ ժրեաց
 զքրիստոնեայսն, որ զմի տարեան հարկն խողէ-
 առ 'ի Հայոց դռնեմայր հարիւր հազար, և յա-
 մեն տաճիկ քաղաք երկու հազար խող առա-
 քեաց և հրամայեաց դնել տաճիկ խողարածս,
 և յամեն շաբաթ դիր մի սապօնով լուանալ, և
 զատ'ի յարօտոյն, ամեն վաղ և երեկոյ տալ նուշ
 և ամպրաւ խողկոյն ուտելոյ, և տաճիկ մարդ ե-
 թէ մեծ և եթէ փոքր որ ոչ ուտէր միս խողի,
 գլուխն կտրիւր: Եւ այսպէս սլատուէր զՏաճ-
 կունք, և այս եղև 'ի խրատուէ զօրացն Հայոց
 և Վրաց զի յոյժ սիրէր Հուլաւու Ղանն զլօրքն
 Հայոց և Վրաց, վասն կարի քաջութեան իւ-
 րեանց, զոր առնէին առաջի նորա յամենայն պա-
 տերազմունս. վասն որոյ Բահատուրս անուանե-
 աց զնոսա. զի զգեղնցիկ և զերիտասարդ որ-
 դիս մեծ իշխանացն Հայոց և Վրաց ընտրեաց
 և կացոյց դռնապանս իւր, և անուանեաց զնոսա
 Վէսիկ Թոյք. որ են դռնապանք սրով և աղե-
 զամբ: Սկսաւ և զաւեր տեղիսն շինել, և յա-
 մեն շէն գեղէ, մէկ տնու որ հանէին, 'ի փոքրէն
 մէկ, 'ի մեծէն երկու կաժ երեք, և անուանեաց
 զնոսա Իամ: Եւ առաքէր զնոսա յամեն աւեր
 տեղիսն առնել շինութիւն, և ամենեւին հարկ
 ոչ տալ, բայց միայն հաց և թան ճանապարհորդ
 Տաթարիւն յայլափ կարգօր հաստատեաց զիւր

դանութեան արթուն, և ինքն նստաւ յուսել
և յըմպել բազում ուրախութեամբ :

Ընդ աւուրսս ընդ այսոսիկ եկն այր մի 'ի
Մանկու Ղանէն Մուղալ աղգաւ, և էր այրն այն
յոյժ հազգին տեսողացն, երկայն հասակաւ թիկ
ներ, շնին զերդ զգոմիշու, ձեռներն անճուռի
իբրեւ զարջու, և ամեն օրին ուտէր ոչխար մի.
և ունէր 'ի Մանկու Ղանէն 'ի հետ գիր և ան-
գին կապայ մի, և գրեալ էր 'ի գիրն այսպէս.
Այս անուն բաւքայ երեկ առ իմ եղբայր Հու-
լաւու Ղանդ, թէ լինի որ բաւքայ որ զդա ձգէ,
զայդ կապայդ նմա հագո. ապա թէ իմ Բու-
քայդ զքոյնն ձգէ, յայնժամն զկապայդ դմա
հագո, և մեծ ելչուով յիս յղարկեա :

Յայնժամ Հուլաւու Ղանն կոչեաց զամե-
նայն գլխաւորս զօրաց իւրոց, և հրամայեաց թէ
գիտէ՞ք մարդ Տաթար կամ Հայ կամ Վրացի,
որ զդա ձգէ, և որոնեցին և Տաթար ոչ գտին.
զի ով տեսանէր զայրն զայն՝ ամենայնն վախէին
յահագին հասակէն և 'ի տեսոյ նորա : Իսկ
Հայոց և Վրաց իշխանքն ասացին թէ մեք գիտեմք
մարդ, որ միթէ 'ի նմանէ լինի ճար, և հրամայեաց
Ղանն փութով բերել, և ասացին թէ չէ 'ի
տեղս, այլ կայ 'ի տուն իւր, և հրամայեաց առ-
ժամայն ելչեաց շուտով հասուցանել, բայց ոչ
ձիով, այլ սայլով : Եւ էր այրն այն զոր ասա-
ցին Հայոց և Վրաց իշխանքն, յաղդէն 'ի
Բարձր Արծրունեաց Թոռն Ամիր Քրդին, Սա-
դուն անուն, երկայն և վայելուչ հասակաւ,
յոյժ ուժեղ 'ի մանկութենէ և փորձ և կիրթ

ի դարձն յայն . բայց առաջի Ղանին այլ չէր բռնել մարդ :

Յայնժամ իբրեւ դնացին ելչիքն , և ասացին զհրամանք Ղանին , տրամեցաւ Սադունն , զի առաջի Ղանին այլ ոչ էր բռնեալ մարդ , և մի այս , որ ահագին և ուժով լսեաց զհաշուակիցն իւր : Եւ ասա յանձնեաց զինքն վառորէիցն աղօթել վասն նորս . և ինքն երթեալ ի Գադ առ ստեճահաս սուրբ Սարգիսն , զոր օրհնեաց երանելի և սուրբ վարդապետն Մեսրոփը , և արարեալ անդ ուխտ և մատաղ սրբոյ նշանին , և ասա առեալ զելչիքն դնաց առ Հալաւու Ղանն :

Իսկ յորժամ ետես Հուլաւու Ղանն զՍադունն և զկորովի և զերկայն հասակ նորա , յոյժ ուրախացաւ , և հրամայեաց ինն օր երկու բաւքային կալ ի միասին , և ամենայն օր են ուտալացոյք ոչնար մի և տիկ մի գինի : Եւ յորժամ վճարեցաւ ինն օրն այն , ասա հրամայեաց ժողովել ամենայն գլխաւորացն առաջի իւր , և կոչեալ զերկու բաւքայն , հրամայեաց բռնել զմիմեանս . և յորժամ բմբունցին զմիմեանքս , էր աւուրն երեք ժամ . և յերեք ժամէ աւուրն մինչեւ ցփեց ժամն զերեսն կային առեալ երկուսն և ոչ կարէին միմեանց յաղթել : Եւ ասա Սադունն զօրացեալ անուամբն Աստուծոյ յանկարծակի ուժգին բախմամբ զգետնեաց զբաւքոյ Մանիու Ղանին առաջի Հուլաւու Ղանին , և մեծացաւ Սադունն առաջի Ղանին , և նման նմա ոչ գտաւ յամենայն եր-

կիր հարկեօք և մեծութեամբ և ուժով 'ի Ժա-
մանակս Տաթարին , և հրամայեաց Հուլաու
Ղանն գրել խաւախ , և թողուլ նմայ մինչեւ
'ի յինն դաւնահն :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

Պատերազմունք Հուլաու Ղանին 'ի վերայ
Հալբայ, Գամասկոսի և Երուսաղեմի, և մահ
նորա :

Եւ զկնի այսոյիկ հրամայեաց Ղանն զօրա-
ցն ժողովել 'ի տասնէն երկուքն , և եգ նոցա
զլիաւոր զբիթ Բուղայն , և յուղարկեաց զնո-
սա 'ի վերայ Հալբայ և Գմէլայ . և ընդ եր-
թալն առին զՀալբ և յանխնայ կոտորեցին և
գերեցին և լծան բաղում՝ դանձիւք . և ինքն
Հուլաու Ղանն գաղտ գնացեալ զկնի հեծե-
լին , և յորժամ գիտացին Գամասկոսիքն , թէ
առին զՀալբ , ապա ինքեանք իւրեանց կամաւ
ետուն զքաղաքն և զքանալի քաղաքին 'ի ձեռս
Հուլաու Ղանին :

Իսկ Երուսաղէմ քաղաքն և սուրբ գերեզ-
մանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ կայր 'ի ձե-
ռս Տաճկացն 'ի Սալահատին Սուլտանէն 'ի
վեր : Զայս լուեալ Հուլաու Ղանին գնաց
'ի վերոյ Երուսաղէմ քաղաքին և էառ զնա .
և ինքն մտաւ 'ի սուրբ Յարութիւնն , և երկիր
եղադ սրբոյ Գերեզմանին . և թողեալ զզօրքն
'ի տեղն , և ինքն դարձաւ խաղաղութեամբ
շաշխարհն արեւելից :

Խի Գիթ Բուղայն որ էր գլխաւոր զօրացն
Տաթարին՝ հայարտացեալ անցաւ քան զԵրուսա-
ղէմ՝ ի վայր տառն աւուր ճանապարհ : Իսկ
• • • անիրաւ Մարցին գիտացալ զանպատ-
րաստ կենալ զօրացն Տաթարին, ապա զօրաժո-
ղով լեալ անթիւ բաղնութեամբ եկն ի վերայ
Տաթարին, և զբաղումն կրտսրեաց ի նոցանէ,
և զբաղումն փախստական արար, և զբաղումն
գերեաց. և դարձեալ էառ զԵրուսաղէմ՝ ըզ-
հալլ. և զՆըմշլիս. և այս եղև օգնութեամբ
Փռանգ հեծելոյն, զի գեւ չէին սէր ընդ Տա-
թարին, և այս այսպէս գործեցաւ :

Իսկ ընդ աւուրսս ընդ այստիկ երեւեցաւ
ասող մի վարսաւոր, և ծագեաց նա յառաջ
ընդ առաւ օտն յաւուր շաբաթու ի տօնի Տա-
պանակին, և օր ըստ օրէ աճէր վարս և շառա-
ւեղ ասողին. զի յառաջագոյն ընդ առաւ օտն
ծագեաց, և ապա փոքր փոքր յամելով անկաւ
ի ճաշու ժամն, և անդ ծագէր, և այսպէս
զօրն յետ ձգելով հասաւ յերկոյն, և ի մեռա-
տան ժամու աւուրն ծագէր, և շառաւեղք վար-
սին հասանէր յարեւելից մինչև ի մէջ երկրիս. և
այնչափ շատացաւ շառաւեղք վարսին, մինչ զի
յոյժ ահագին երեւէր ամենայն աշխարհիս. վասն
զի ոչ էին տեսեալ այսպիսի զարմանալի նշան
ի վերայ երկրի, և այսպէս յաւելլով ի շառա-
ւեղսն լայն և ընդարձակ եկաց մինչ ի մուտս
ձմերան ամսոյն, և ապա որպէս ամենայն նոյն-
պէս սակաւ սակաւ պակասէր օր ըստ օրէ,
մինչև ամենեւին հասաւ շառաւեղք վարսին
և այլ ոչ երեւիւր :

Իսկ Հուլաու Ղանն յորժամ ետես, իմա-
ցաւ առ ժամայն, թէ վասն իմ ծագեաց աստ-
ղըս այն, և անկեալ 'ի վերայ երեսաց իւրոց
երկիր եպագ. Աստուծոյ. վասն զի յոյժ վա-
խեցաւ յորժամ ոկսաւ. պակասիլ աստղին շա-
ռաւեղքն. և ամենայն երկիր իմացաւ զայս, որ
որչափ Հուլաու Ղանին ձին գնաց և երկիր
կալաւ, այնչափ երկայնացաւ շառաւեղք աստ-
ղին: Եւ ասպա պակասեաց. զի տարի մի այլ
աստղեցաւ Հուլաու Ղանն, և ասպա պակասեաց
յաշխարհէս. թողեալ յետ իւր երեսուն որ-
դի: Դարձեալ և 'ի նոյն ամին յորում մեռաւ
Հուլաու Ղանն, մեռաւ և բարի կին նորա
Տաւվուս խաթունն, և յոյժ տրտմութիւն եղև
ամենայն քրիստոնէից մահ նոցա:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Մահ կոստանդին իշխանի Հօր Թագաւորին Հա-
յոց Հեթմոյ: Յաջորդե զՀուլաուան Արաքս
որդի նորա: Մեռանի Տ. կոստանդին կաթուղի-
կոսն Հայոց: Յարձակումն ժնառ-խտարայ Սուլ-
տանին Եգիպտոսի 'ի վերայ Հեթմոյ. գերու-
թիւն Լեւոնի արքայորդւոյն Հայոց, ցաւ եւ
հեծութիւն Հեթմոյ ընդ կորուստ որդւոցն:

Յաւուրս յայտոսիկ փոխեցաւ մահուամբ
'ի Քրիստոս Թագաւորահոյրն Հայոց պարոն
կոստընդինն ալեւորեալ և լի աւուրբք. և ե-
թող սուգ մեծ բարեպաշտ Թագաւորին Հեթ-
մոյս և այլ իմ որդւոյն և աշխարհիս Հայոց վա-

որն զի պարոն Աստուծոյնն էր պատճառ շինու-
թեան աշխարհիս Հայոց . և հաստատութեան
Թագաւորութեան որդւոյ իւրոյ Հիթմոյ, վասն
որոյ կանգնեալ քրիստոսապետի Թագաւորն Հե-
թում, և մեծաւ պատուով Թագեաց զՊարոն
Հայրն իւր . որոյ Քրիստոս Աստուած վառա-
ւորեցէ զհոգի նորա, և որքոց իշխանայն մաս-
նակից արասցէ յիւր արքայութեանն :

Իսկ զկնի Հուլաւոյն մահուանն յետ ամի
միոյ արարին մեծ խուռութայ, և եդին զԱբու-
ղանն Ղան, զաւագ որդի Հուլաւունին . և էր
Աբաղանն բարի Թագաւոր և գեղեցիկ հասա-
կաւ 'ի մէջ երեսուն եղբարց իւրոց . և յաւու-
րքս զանութեան նորա էր աւատութիւն ամե-
նայն իրաց ընդ ամենայն երկիր :

Իսկ ընդ աւուրսս ընդ այսոսիկ փոխեցաւ
'ի Քրիստոս սուրբ և անբիծ հայրապետն Հայոց
տէր Աստուծոյնն բարի անուամբ և կատարեալ
ձերութեամբ . որոյ ազօթիւք նորա տացէ Քր-
իստոս խաղաղութիւն երկրպագուաց անուան
իւրոց : Եւ զբարետէր հոգի նորա և զսիրող ուղ-
ղափառութեան հաւատոյ, և ամենայն կարգաց
Եկեղեցւոյ իւր որքոց Հայրապետացն տաւկա-
կից արասցէ, լսելով զձայնն որ ասէ . « բարի ծա-
ւայ և հաւատարիմ, եկ մնալ յաւրստութիւն
տեառն քո 'ի կեանսն յաւիտենից » :

Իսկ բան իմաստնոյն աստ կատարեցաւ, որ
ասէ . « 'ի պակասել բարեացն և բարերարացն,
առաւելուն ունիք չարութեանն » : Որպէս և
առ մեզ կատարեցու : Զի անօրէն և կատա-

զի Սուլտանն Մարայ եկն բազում զօրօք 'ի
 Դմբշի, և անտի յուղարկեալ դեսպանս առ
 Թագաւորն Հայոց վասն սխ'նութի ինչ, զի խըն-
 դրէր 'ի Թագաւորէն, և Թագաւորն Հայոց ոչ
 տայր. այլ սրատուիրէր բանս նախատանաց. . .
 ծառայ ասելով նմայ, այսպիսի սրատճառաւ,
 Յորժամ Տաթարն զՊաղտատ էառ, յայն ժա-
 մըն էին երկու ծառայք Սուլտանին Մարայ 'ի
 Պաղտատ. անուն միոյն Քնտուխտար, և միոյն
 Սղուր. իսկ յորժամ իմացան թէ էառ Տաթա-
 րըն զՊաղտատառեալ երկու ձի փախեան դէմ
 եդեալ գնալ 'ի Մար: Իսկ Տաթարն տեսալ
 զփախուստն նոցա, գնացին 'ի վերայնոցա ձիա-
 թողք. իսկ Քնտուխտարն էր մօրուօք և ու-
 նէր մէջում ձի. և Սղուրն էր տղայ, և ձին ա-
 ղէկ. երբ իմացան թէ հասանել կամի Տաթա-
 րըն և զերկուսն ըմբռնել, Սղուրն իջեալ 'ի
 տաճիկ ձիոյն, և տ 'ի Քնտուխտարն, և ինքն ե-
 լաւ 'ի վատ ձին. և ասաց Քնտուխտարին թէ
 դու ել 'ի յաղէկ ձիդ և փախիր. ես տղայ եմ
 թէ զիս բռնեն, սպանեն ոչ, այլ տանին ծա-
 ռայ. յայն ժամն զինչ 'ի քեզ ճար լինի զիս
 գնեա, և առ ժամայն հասան Տաթարնին և ըմ-
 բռնեցին զՍղուրն, և տարան ծառայ. և ըզ-
 Քնտուխտարն ոչ կարացին ըմբռնել, զի ձին աղ-
 նիւ էր, փախեաւ և գնաց 'ի Մար. և 'ի գնալն
 նորա 'ի Մար մեռաւ Սուլտանն Մարայ. և եդին
 զՔնտուխտարն Սուլտան Մարայ: Զայս լուեալ
 Հայոց Թագաւորին՝ . . . ծառայ ասէր նմա.
 և ոչ առնէր սէր. այլ կայր ընդդէմ նմա ան-

սէր և անհնաղանդ . գիտելով զպարոն հայրն իւր կենդանի , և կամ զիւր իշխանսն միամիտ :

Եւ գիտացեալ Սուլտանին զմիտս թագաւորին Հայոց , յուղարկեաց բազում հեծեալս 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց ընդ ճանապարհն Մառոյ , և ինքն գնաց նստաւ 'ի Խարխէ . և սլատուիրեաց զօրացն թէ կարեն մտանել յերկիրն անխնայ կոտորել զքրիստոնեայսն և քակել զեկեղեցիսն և այրել զշինութիւնս քաղաքաց և գեղից , և կալ յերկիրս զառուրս հնգեառասան , և գերել զկանայս և զտղայս քրիստոնէից , զոր և սրարին իսկ :

Իսկ թագաւորն Հայոց իբրեւ գիտաց ըզգալ թուրքին 'ի վերայ երկրի իւրոյ , յայնժամ ժողովեաց զզօրս իւր , և ետ 'ի ձեռս թագաւորականգ որդւոց իւրոց Պարոն Լեւոնի և Թորոսին , և ինքն գնաց սակաւ մի զօրօք առ Տաթարն որ կայր իջեալ 'ի մէջ Արլտին և Կսկըտոնոյ , և անդ յամեալ առուրս ինչ ոչ գիտելով զերսպառակութիւն զօրաց իւրոց , և մինչ հոգաց առ գլխաւորս Տաթարին դաւ և օգնել զօրաց նորայ . և ինքն երեկ երկու առուրք յառաջ , ապա լսեաց զգալն Թուրքին և զբեկումն զօրացն երկմտից . որ ետուն զթագաւորականգ որդիան իւր 'ի ձեռս անօրէն գայլոցն , և ինքեանք փախեան յամուրս իւրեանց . զի զգեղեցիկ որդի թագաւորին զՊարոն Թորոս 'ի սլատերադմին օրախողխող արարին յիւրում երիվարին . զՊարոն Լեւոն ըմբռնեալ բազում զօրք Թուրքացն եւ տաքան ծառայ 'ի Մար :

Եւ զայս լուեալ մեծախելք թագաւորն
 Հեթումս բեկաւ սիրան 'ի կարի և յանհնարին
 արամութենէն որ յանկարծահաս գիպեցաւ . և
 ոչ կարէր կանգնել 'ի սիրտ իւր . մինչ եկն 'ի
 սուրբ և 'ի գերահռչակ ուխտն միանձանց 'ի
 յԱկա՛ց անապատու և աստ մխիթարեալ սակաւ
 մի 'ի միեղէն եղբարց սուրբ Ուխտիս կեցեալ
 աւուրս ինչ , մինչ ելաւ Թուրքն յերկրէս . զի
 անօրէն զօրք Թուրքին զամեն պատուիրեալն
 'ի Սուլտանէն արարին . զՍիս քաղաքն այրե-
 ցին որ է նստոյ թագաւորին Հայոց . և ըզ-
 գովելի մեծ և կեղեցին որ 'ի մէջ Սասն նկատ
 ձգեալ այրեցին և շիրիմս թագաւորացն քակե-
 ցին . և զբազում կոտորեցին 'ի բրիտանէից և
 զբազումս գերեցին 'ի յերկրէն և 'ի գեղօրէիցն :

Եւ ասպ յետ աւուրց ինչ դնաց զօրք Թուր-
 քին բաղում գանձիւք և աւարաւ յաշխարհն
 իւրեանց , թողեալ զաշխարհս Հայոց կիսաւեր
 խի որք առին զդարձն Ղեւոն և գիտացին թէ
 ստոյգ որդին է թագաւորին , տարան ուրախու-
 թեամբ առ Սուլտանն , և տեսեալ Սուլտանն ու-
 րախացաւ . բայց ընդ պարսն Թորոսի սպանուան
 յոյժ տրտմեցաւ , և յոյժ բարկացաւ սպանողա-
 ցն , և սպանողքն ասացին թէ մեք ոչ գիտացաք
 թէ որդի թագաւորին է , զի զբազումս եսպան
 'ի մեղանէ , և զբազումս խօցեաց , ապա յետոյ
 մեք ջան 'ի վերայ եղեալ սպանաք դնա :

Յետ այսորիկ խօսեցաւ Սուլտանն ընդ Ղե-
 ւոնի և ասէ . քս հայրն ինձ ծառայ ասէր , և
 ոչ առնէր սէր , ծառայ այժմ ես եմ թէ դու :

զայս և այլ բազում բանս խորխտանօք խօսէր ընդ թագաւորի որդւոյն և ապա յետոյ յոյժ մեծորանօք պատուէալ և սիրեալ և ասացեալ բանս մխիթարականս չվտխել ոչ ինչ, այլ կալ սւրախուլ թեամբ աւուրս ինչ, և ապա դարձուցանել զնա առ հայրն իւր թագաւորն Հայոց, և զայս ասացեալ Փնտուխտար Սուլտանին առաքեաց զպարօն Լեւոն 'ի Մար:

Իսկ բարեպաշտ թագաւորն Հեթում առ ոչինչ համարեալ զայս ամենայն անց աղետից առ ժամանակ մի վասն նենգաւարու և երկմիտ իշխանացն, շահելով զբարս նոցա ուրախութեամբ սրտի, առ իւր ունեւով զայլ մանր ուստերան և զգոտերոն մխիթարէր 'ի նոցանէ սուտ մխիթարութեամբ, վասն շահելոյ զբարս իշխանացն և գիտէնալոյ զխորամանկ միտան նոցա սիրով, զի որ գրէր գիր յիշխանացն վասն պակասութեան որդւոյն և սեւօք կապէր և առ թագաւորն առաքէր. թագաւորն գրէր պատասխանի և կարմիր կապեալ 'ի թուղթնայն, պէս առաքէր, և զայս լեզուն և ձեռքն միայն գործէին և շարժէին, բայց զսիրտն ինքն և Աստուած միայն գիտէին, թէ որպիսի կրակով լըցեալ էր, զի ոչ տեսանէր զայնպիսի գեղեցկապատկեր և զճաղկալից որդիան իւր առաջի իւրս ոչ երեկոյ և ոչ 'ի վաղիւն և ոչ 'ի ժամ ճաշուն յուտել և յրմուկել, և ընդ միտ անեալ զանմխիթար աղէտս գեղեցիկ որդւոյն, զժորոսի գեղեցիկ պատկերն և զվայելուչ հասակն, որ 'ի սրոյ բաժանեցաւ յանողսրմ և յարիւնարբու

անօրինացն . նոյնպէս և զԼեւոնի ահիւ և ան-
դոհիւ լինելն 'ի մէջ պլաղգեացն 'ի ծառայու-
թիւն . զայս ամենայն զմտաւ ամեալ բարեպաշտ
Թագաւորն Հայոց՝ այրէր անհնարին կրօնով և
գալարէր աղիքն յաղաղս սիրոյ որդւոցն որ ոչ
տեսանէր . և Թաւաղէր ընդ երկիր անմխիթար
սգոյի բաց գաղտ և 'ի ծածուկ . զի մի գիտաս-
ցեն նախանձատ և տիրապան իշխանքն և ու-
րախասցին ընդ տրտմութիւն Թագաւորին . Եւ
այս գործ գովեցաւ յաւուրս յամուռնային յե-
ղանակին յեօին ամսեանն , 'ի տօնի սրբոյ Աս-
տուածածնին :

Եւ Թագաւորն Հեթում համբեր տուեալ
կրտկով լցեալ սրտին և եկաց մինչեւ 'ի տօն սր-
բ Աւարեւոյն ծածկելով զտրտմութիւն իւր յաներ-
կեղ իշխանացն , և ապա հրամայեաց կոչել զամե-
նայն իշխանսն զոր 'ի հեռի և զոր 'ի մօտ . զասն
պատճառի ջուր օրհնելոյ 'ի քաղաքն Մսիս Ժու-
ղովեցան ամենայն իշխանքն որք կային ընդ Թա-
գաւորութեամբ նորա 'ի քաղաքն Մսիս : Եւ
յորժամ գիտաց Թագաւորն զգալուստ ամե-
նայն իշխանացն , ապա հրամայեաց գալ առաջի
իւր և նստել , և յորժամ ամենն եկին և նստան ,
հրամայեաց սպասաւորացն Թագաւորն թէ սցլ
են սրակաս՝ կոչեցէք , և նոքա ասացին , սուրբ
Թագաւոր , ամենն այս են , որ քեզ առաջի կան ,
և Թագաւորն ստիպէր կոչել զսրակաս իշխանսն ,
և զպարօնայսն , իսկ սպասաւորք Թագաւորին
ոչ կարէին իմանալ զմիտս Թագաւորին , ապա
իշխանքն ասացին զԹագաւորն , թէ զոր դուք

հրամայեալ էք և կոչեալ, ամենն աստ է և չէ որ պակաս :

Իսկ Թագաւորն զարագիւն սրտիւ հայեցեալ յարկոյս և յանկոյս . և ապա հրամայեաց կիւ տաճայն և որոտասուալից ոչօք . Թէ երբ ամեն ինն աստ ենո ապա ո՞ր են Վեւոն և Թարսան . յայնժամն սկսան իշխանքն անմխիթար և ծա նրոյ ի գոլ ծեծել զիւրեանց դուռս և վայ և եղակ ասել . յիշելով զգեղեցիկ զգիւ Թագաւորին իւրեանց զմիւսն 'ի ծառայութիւն 'ի մէջ այլազգեաց . և զմիւսն սրախողխող եղեալ 'ի ձեռաց անօրինաց . և այնպիսի աղի և ողորմարտասուօք լային ոչ միայն իշխանքն այլ և քահանայք և վարդապետք եկեղեցւոյ յերգ արկեալ զողջն Երեմիայ մարգարէին որ ասէ . « տայր զգլուխս իմ շտեմարանս ջուրց . և զաչս իմ աղբիւրս արտասուաց . զկնատեալ լայի զբեկումն Ժողովրդեան իմոյ » Եւ այսպէս վարդապետքն և քահանայք և իշխանքն լային . և ոչ որ կայր 'ի մէջ նոցա որ մխիթարէր զնոսաւայլ կային տարակուսեալ 'ի ծանր սուգն բեկեալ սրտիւք :

Իսկ մեծախելք և մեծահոգի Թագաւորն Հելթուս , ինքն յինքեան կանգնեաց զբեկեալ զտրտմեալ սիրտն իւր , և ապա խօսեցաւ բաննրո մխիթարականս 'ի սիրտս իշխանացն և քահանայիցն և վարդապետացն , այսպէս ասելով . գիտէք ամեն իշխանքդ և վարդապետքդ և քահանայքդ . որ Վարդանանդն պատերազմն վասն քրիստոնէից եղեւ և այսչափ բաղմութիւն հեծելոյն վասն քրիստոնէից նահատակեցան և եր-

կնաւոր պսակացն արժանի եղեն, նոյնպէս և որդին իմ թորոս վասն քրիստոնէից պատերազմեցաւ և վասն քրիստոնէից նահատակեցաւ, և խառնեցաւ ի գունդս սրբոց Վարդանանցն, և նոցին պսակացն արժանի եղեւ: Ձնա այլ մի լայք, այլ երանեցէք զնա, զի սիրեաց զնա Քրիստոս, և իւր որբոցն պսակացն արժանի արար, եւ զարիւն նորա ընդ արեան Մարտիրոսացն խառնեաց ժառանգելով ընդ նոսա զերկնից արքայութիւնն որ ի Քրիստոս Յիսուս:

Իսկ Ղեւոն երէց որդին իմ որ է ի ծառայութիւն ի մէջ սլաղակացն, ինձ լաւ է Ղեւոն ի ծառայութիւն, և թորոս իւր արեամբն ի քրիստոնէից սպանած, քան ես այս ամեն երկրիս և ձեր արեանդ, և խղճիդ տիրացած, վասն զի դուք ոչ գիտէիք թէ այս ցեղ չէր հանդիպել ինչ կայր Հայոց երկրիս առաջն: Չայս և այլ բազում բանս մխիթարականս խօսեցաւ թագաւորն և դադարեցոյց զիշխանսն ի լալոյ և ի սգոյ: Իսկ բարեմիտ և բարեկամ իշխանք թագաւորին նա և քահանայք և վարդապետք և եպիսկոպոսք որ էին ժողովեալք առ թագաւորն վասն տօնի որբոց Յայտնութեան, և մխիթարեցան ի թագաւորէն վասն սգոյ թագաւորորէացն, նոյն և նոքա խօսեցան մի խիթարական բանս բազումս և կանգնեցին ըզսիրտ թագաւորին, և արարին զտօն սրբոց Յայտնութեան ի միասին ուրախութեամբ մխիթարելով զթագաւորն: Իսկ թագաւորն ոչ կարէր դադարեցուցանել զսիրտն ի թառանջելոյ և

յողաց հանելոյ վասն Լեւոնի որդւոյ իւրոյ որ
էր 'ի Մոր ծառայ . և ոչ դտանէր հնարս , թէ
որպիսի հնարիւք կարէ զերծուցանել զնա :
Եւ ապա դարձեալ կոչեաց զիշխանն առաջի
իւր թագաւորն , և եհարց զնոսա , թէ որով հը-
նարիւք կարէ հոգալ վասն աղատելոյ Լեւոնի
որդւոյ իւրոյ :

Իսկ իշխանքն յանդէտս եղեալ մեղադրե-
ցին թագաւորին և ատացին , թէ Շիհն ինչ
դտանէ մեզ , որ դու վասն Շիհայ գրոս սրգիքն
կորուսեր , և զմեզ 'նոցա խղճին ամբողջութեամբ ,
այն լու չէր թէ այն մին գեօղն մեր չէր լեալ
քան մեք ամեն աշխարհի զրոյց և ծաղը եղար :
Իսկ թագաւորն հրամայեաց իշխանացն լռել
յանօգուտ խօսիցն , և լռել 'ի նմանէ զոր ինչ
սխառութեալ էին նմա 'ի ծածուկ Հայոց իշխան-
քն որ կային 'ի դուռն Աղաղայ Ղանին . զի
ընդ աւուրն ընդ այնոսիկ էին տաճիկ ամի-
րայք հոգացողք և բդեաշխք (1) Ղանին , բարե-
կամ Մարցաւոյն 'ի ծածուկ , և չարակամ թագաւո-
րին Հայոց , և ամենայն քրիստոնէից , և Տաճիկ
ամիրայքն և հոգցողանին գրեալ էին առ Սուլ-
տանն Մուայ 'ի ծածուկ . թէ ջանացիր որ սի-
բով մէկ գիւղ թափես 'ի Հայոց թագաւորէն ,
և այն նմա կորստեան և իւր երկրին հերկք է
և բաւական , մեք ասեմք և հոգամք առ Ղա-
նին որ զՀայոց թագաւորդ իւր ամեն երկրո-
վն աղի բռնէ և հեծեալ յղարկէ և կոտորէ
զամենն :

(1) Յօրինակն Բիշկէքէն :

Իսկ բարեպաշտ Թագաւորն Հայոց զայս ամենն գիտադեալ էր յառաջագոյն և լուեալ ՚ի ձեռն ծածուկ գրոց Հայոց իշխանացն որ կան յԱրեւելքն և են բարեկամք և յոյժ սիրողք այս Թագաւորութեանս, զի գրեալ էին Հայոց իշխանքն առ բարեպաշտ Թագաւորն Հեթում բանս միսիթարականս վասն որդւոյն և վասն երկրիս, և ՚ի վերջն զայս, թէ ոչ սուրբ Թագաւոր, բան որ մէք եմք լսել, լաւ է քեզ այդ որ քս մին որդին վասն բրիտանիայ մեռաւ և մինն ծառայ գնաց, և այս Տաճիկքս... յամօթ եղան, որ ՚ի յայս դուռս կան, քան քո Թագաւորութիւնդ ամենն անցած և երկիրդ ընդ մին աւերած և բրիտանիայքդ կոտորած, վասն զի այս Տաճիկ, ... յամենայն ժամ ասեն ընդ Ղանս թէ Հայոց Թագաւորն և Մարտի Սուլտանն մի են և մին խօսօք, և մէք Հայոց իշխանքս երդուեալ եմք Ղանին առաջի, թէ Տաճիկանիդ սուա ենամի աւատար գոցա, և այժմ զայդ լսելին և յամօթ եղին Տաճիկանիս, ու Ղանին սիրտն լաւացաւ ՚ի հետ քեզ միահետ ասդա թէ լեալ էր որ խաբեալ էիր և լուր մին դատարկ տուն էր տուեալ, թող թէ Շէն դեւզ որպէս նա ուզէր յայն ժամն քո Թագաւորութիւնդ ամեն անցեալ էր, և մէք յամօթ եղեալ Իսկ յորժամ զայս ամենայն լսելին իշխանքն ՚ի Թագաւորէն հիացան ամենն, և մեզայ ասացին Թագաւորին վասն ոչ գիտելոյ զայս ամենայն պատճառս բանիս :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Բանագնացութիւն Հեթմոյ ընդ Փետրուխարս
Տ. Յակոբք կաթուղիկոս Հայոց: Դարձ Լեւո-
նի 'ի գերութենէն , ուրախութիւն Հեթմոյ ,
հրաժարումն 'ի թաքաւորեշոյ, մենակեցութիւն
եւ մահ: Մեռանի եւ Դաւիթ արքայ Վրաց:

Եւ ապա յետ այսորիկ հարցեալ խրատ զիշ-
խանն թագաւորն Հայոց առաքեաց դեսպանս
առ Սուլտանն Մորայ . խմանալ վասն որդւոյն
իւրոյ Լեւոնի . թէ ինչ է կամքն Սուլտանին .
ինչ տայ եւ դնէ զորդին . իսկ Սուլտանն Մորայ
Փնդուխարսն թէպէտ էր Տաճիկ այլ յոյժ ա-
ղեկասիրտ էր եւ խոնարհամիտ , զթագաւորոր-
դին Լեւոն խիստ աղէկ էր տուել պահեալ կե-
նօք եւ ամենայն իրօք . եւ յորժամ լուաւ զդես-
պանացն դնալն ուրախացաւ եւ ասաց . թէ պի-
տի որ զԼեւոնս ասնիք յիւր հայրն եւ յիւր
թագաւորութիւնն . իմ սիրելի ընկեր կայ առ
Տաթարն ծառայ . որ ձեր ձեռօք 'ի վեր էի
դալ . եթէ զնա ուղէք 'ի Տաթարէն, ձեզ չխնա-
յեն , զնա բերէք Սղուր է անունն , եւ զԼեւոն
տարէք . զայս լուեալ թագաւորն Հայոց 'ի դես-
պանացն , իսկոյն զուգեաց բազում գանձս եւ
պատուական ինչս . եւ դնաց յարեւելք առ Ա-
բաղայ Ղանն . եւ ասաց զամենայն գանդատ զոր
արար Մորցին ընդ նա եւ ընդ երկիրն իւր . ա-
սաց եւ զխնդիրք Սուլտանին վասն Սղուր ծառա-
յին , եւ ոչ կարաց թափել առ Ժամն՝ բայց եկն

և առաքեաց զէզբօր որդիքն իւր, և ըստ յաջողե-
լան Աստուծոյ գնաց և եբեր զՍղոմբ ծառայն
յերկիրս :

Իսկ ընդ աւուրսս ընդ այսօրիկ եկն Սուլ-
ամանն Մօրոյ 'ի վերայ Անտաք քաղաքին, և ե-
տա զԱնտաք և քակեաց զնա 'ի հիմանց, և յան-
ինաց կատորեաց, որ ոչ պատմի զինչ արարին
այլազգիքն ընդ հաւատացեալս Գրիստոսի : Եւ
յորժամ առաքեաց Թադաւորն առ Սուլտանն
Թէ բերաւ զՍղոմբն, յոյժ ուրախացեալ և բա-
ղում ընծայիւք առ ժամայն առաքեաց զԼե-
ւոն, և սոքա զՍղոմբն յուղարկեցին բաղում
ընծայիւք : Իսկ 'ի դալն պարսն Լեւոնի յոյժ
ուրախութիւն եղեւ Թադաւորին և իշխանաց
աշխարհիս, նոյն և վանորէիցս և ամենայն քրիս-
տոնէից որ ընդ ամենայն երկիր :

Իսկ 'ի պակասելն մահուամբ մեծ հայրապե-
տին Հայոց զմի ամ առանց հայրապետի եկաց
աշխարհս Հայոց, զի Թադաւորն կայրի տրամու-
թիւն վասն սրգւոցն, և այլ ոք ոչ կարէր հոգալ
առանց Թադաւորին, և սոքա հարկեալ Թադա-
ւորն յիշխանացն և 'ի վարդապետացն և յեպիս-
կոպոսացն, որ ասացին անպատեհ լինել զերկիրս
Հայոց առանց հայրապետի և կաթուղիկոսի : Եւ
Թադաւորն հարկեալ արար ժողով մեծ եպիս-
կոպոսաց, քահանայից և վարդապետաց, և ա-
րար ընտրութիւն 'ի մէջ նոցա, և եղիտ այր ըստ
որտի իւրոյ, յոյժ իմաստուն և առաքինի, հեղ
և խոնարհ սրտիւ, և կատարեալ վարդապետ
Յակօբ անուն : Եւ սոքա մեծաւ հանդիսիւ օրհ-

էիւլ երեստ կաթուղիկս . և նստոյց յԱթոռ Սրբ-
բոյն Գրիգորի լուսաւորչին , որոյ պահեսցէ ըզ-
նա Քրիստոս Աստուած սուրբս և անարատս
անբիծ և ուղիղ հաւատով և ուղղափառ խոս-
տովանութեամբ մինչեւ 'ի խորին ծերութիւնն
հալուել զնոր ժողովուրդքս զհաւատացեալքս
Սրբոյ Երրորդութեանն :

Իսկ յորժամ եկն պարսն Ղեւոն ազատեալ
'ի ծառայութենէ առ ժամայն ընդդէմ՝ գնաց
բարեպաշտ և օրհնեալ Թադաւորն Հեթում , և
ղամենայն Թադաւորութեան իւրոյ զպարսնու-
թիւն ետ 'ի ձեռս որդւոյն պարսն Ղեւոնի . և
ինքն միայնաւորեալ օխէր զվանք և զանապատ,
և յետ աւուրց ինչ յանկարծակի գիպեցաւ
վէրք ինչ 'ի մարմին նորա , և յոյժ նեղէր զնա .
և էր նա 'ի սպաս և յաղօթք հանապաղ , մինչ
զիւ առնել երեստ զինքն կրօնաւոր և Մակար ա-
նուանեցաւ , և յետ սակաւ աւուրց փոխեցաւ
'ի Քրիստոս սուրբ և քրիստոսապրտակ բարե-
պաշտ Թադաւորն Հեթում , և Թադեցաւ մեծ
պատուով 'ի սուրբ և 'ի հռչակաւոր մենա-
տանին որ կոչի Դրաղարի . որոյ Տէր Աստուած
փառաւորեսցէ զհոգի նորա ընդ սուրբ Թադա-
ւորացն և նոցին պաակացն որք արժանի եղնն ,
ընդ նոսին փառօք փառաւորեսցէ , և երկնա-
յին օթեւանացն ուր օրբոյ կայանք են արժա-
նացուցէ :

Իսկ զինի մահաւան բարեպաշտ Թադաւորին
Հայոց , մեռաւ և Վրաց Թադաւորն Դաւիթ ,
որ և կարծեմ թէ 'ի միում ամենան գիպեցաւ

մահ նոցա . զի էին 'ի կենդանութեան իւրեանց
յոյժ սիրելիք և գովելիք 'ի տես և 'ի գեղեցկու-
թիւն մարմնոյ . նոյն և առաջի երկնաւոր թա-
գաւորին . Բրիտանի Աստուծոյ մէջ լինիցին :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Ամբաստանութիւն ցթագուդարոյ եւ աւերած ք,
կաշանաւորի հրամանաւ Աբաջայ Ղանին :

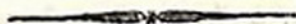
Յիսայորիկ յեօթն Ղանի որդեացն՝ որ
յառաջագոյն գրեցաք զի զերեքն սպանին և եր-
կուան հնազանդեցան , զմէկն յաղի ծովն 'ի բան-
դի դրին . իսկ մէկն 'ի հնազանդելոցն թագու-
դար անուն՝ յոյժ շատացաւ հեծելով և գան-
ձով ոսկով եւ ամենայն ընչիւք . զի երեք
հարիւր ուղտ եւ հարիւր յիսուն սայլ ըղ-
դանձն և զմաշն տանէին թող զձիս ձիոցն
և զհօտիցն որոց թիւ ոչ գոյր . և եր թիւ հե-
ծելոցն քառասուն հազար , անուանիք և յոյժ
պատերազմողք և աներկեղք յամենայն տեղիս .
զի զկարեւան երկրին կոտորէին աւաղակու-
թեամբ պահելով 'ի գիշերի զճանապարհս . և
զամենայն ինչսն առնուին զկարեւանին օր զը-
նային 'ի քաղաքէ 'ի քաղաք . նոյնպէս և զփոքր
գեղորէս 'ի գիշերի ծեծէին և զամենայն ինչ-
սցն և զչորքոտանիսն տանէին և զմարդիկն նե-
տով անսղորմ խոցէին . նոյնպէս և երթային 'ի
վաներն և զժամարար երէցնին գլխիւայր կախե-
ին . և աղ և ունջ խառնեալ ածէին ընդ քիթ-

սըն ժամադրադոն , ասելով . բերէք գինի ծովին
չափի և միա սարին չափ : Այլ և արարին 'ի բա-
ղամ' սեղիս , զի զշանն ագին բռնել տային ա-
բեղայն բերանով 'ի վաներն' վասն գինի չու-
նելոյ ողորմելեացն , զի այս էր երգումն նոցա ,
'կամ' տալ գինի ըմպելոյ և տանելոյ որչափ ու-
ղէին , և կամ' այսպէս ըմբռնել զշանն ագին
որպէս գրեցաք :

Եւ այսպէս կային յայլեկոծանք վաներն ա-
րեւելից յանստափ զլսաւ որէն , և զոյս գիտա-
ցեալ իշխանայն Հայոց և Վրաց , գնացին մի-
աբան առ Աբաղա Ղանն , և ընկեցին զսուսե-
րըս իւրեանց առաջի Ղանին և ասացին . կամ'
զԹադուդարն տալ 'ի ձեռս' նոցա իւր հեծե-
լովն , կամ' զիւրեանցն կոտորել առաջի իւր , և
ոչ տեսանել զայնպիսի նախատինան , որ առնէին
առ եկեղեցիսն իւրեանց և առ եկեղեցականն ,
նոյնպէս և այլ Տաթար զօրքն գանգատեցան ա-
սել լմէ 'ի դուրս զմեզ այլ կու ծեծեն զօրք Թա-
դուդարին , և զմեր ձիանն առնուին Նոյնպէս և
Ղանն գանգատեցաւ առաջի Հայոց և Վրաց
զօրացն , ալ և իւր Տաթար զլսաւ որացն և
ասէ . Թադուդարն մեծացաւ և հօրստացաւ , և
զմեզ չէ 'ի մահել , և զմեր աստին չէ 'ի յառ-
նել , և կամի աւիրել զերկիրս իւր , անստափ
կալովն և իւր հեծելոյն :

Ապա հրամայեաց Աբաղա Ղանն Սիրամու-
նին , որ յառաջն գրեցաք այն որ ռի' սեան ան-
ուանեցաւ , առնուլ հարիւր հազար հեծեալս
Տաթար , և ետ զնշանն իւր Ղանն 'ի ձեռն Սի-

բամուռնին, նոյնպէս հրամայեաց Հայոց և Վրաց
 զօրացն դնալ իւրեանց ամենայն ուժով 'ի վերայ
 Թադուգարին և անխնայ կոտորել զնա, և առ-
 նաւ զամենայն ինչս նորա, և զինքն զԹադու-
 գարն կենդանի տանել առ ինքն, և զայս լուեալ
 Հայոց և Վրաց զօրացն, յոյժ ուրախացան
 լիսն աղատելոյ ղերկիրն իւրեանց 'ի չարչարա-
 նաց Թադուգարին: Ասլա կազմեցին զիւրեանց
 քաջապէս 'ի դործ պատերազմի, նոյնպէս և
 Սիրամուռնն սրէի Չաւրմաղանին, որ էր յոյժ
 սիրող քրիստոնէից, առեալ զնշան Ղանին հա-
 րիւր հազար հեծելօր, և յանկարծակի հասին 'ի
 վերայ Թադուգարին և անխնայ կոտորեցին ըզ-
 հեծեալս նորա, և առին զամենայն դանձա նա-
 րա, և զինքն եւթն հարիւր մարդով և տարան
 առ Ղանն: Եւ Ղանն տեսեալ ծաղր արար ըզ-
 նա, ետ նմա կին մի, և դանակ մի ծայրն կտա-
 րած, և տասն մարդ պահապան, և յուզարկեաց
 զնա 'ի մէջ Ալի ծովուն, որ կայ 'ի Հեր և 'ի
 Չարաւանդ դաւառի, և աստ կատարեցաւ բան
 մարգարէին որ ասէ. « Մարդ 'ի պատուի էր և
 ոչ իմացաւ »:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ •

Յաջորդէ Լեւոն ջհայր իւր հաճութեամբ Աբաղայ Ղանի : Ընթացք Լեւոնի առ նենգաւորս յիշխանացն : Յայտնութիւն նշխարաց մեծին Ներսիսի : Վերջ :

Իսկ պարոն Լեւոն որդի Հայոց թագաւորին զնայ առաջի Աբաղայ Ղանին, և պատմեաց ըզմահ թագաւորին. և յոյժ սիրեցեալ և պատուեալ եղև ի Ղանէն. և առեալ հրաման վն թագաւորելոյ ի անդի հօր իւրոյսպա գար ձաւ և եկն յերկիրն իւր. և որոր ժողով մեծ իշխանաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, վարդապետաց, ի մեծ և ի հոյակապ և ի հռչակաւոր քաղաքն Տարսուս. կոչեաց և զմեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց զՏէր Յակոբ: Եւ ապա հրամայեաց ժողովել ի մեծ և ի փառաւոր սուրբ Եկեղեցին ի սուրբ Սոփի. և և առնել հսկումն և աղօթք, և օրհնել զինքն թագաւոր. ուստի և կատարեցին իսկ կամօք երկնաւոր թագաւորին Քրիստոսի. օրհնեցին և թմին եղովն սրբութեան զթագաւորորդին Լեւոն թագաւոր ի վերայ ամենայն Հայոց. և եղև ջնծութիւն և ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհիս Հայոց. և եղև նոր նորոգումն և նոր ուրախութիւն աղգին Ռուբինեաց :

Իսկ ինքն արքայածին արքայն Լեւոն, էր յոյժ խորիմաց և խելօք ի մանկութենէ իւրմէ. և ճանաչէր զամենայն բարեկամ և զչարս.

կամն իւր , բայց ոչ հանէր 'ի լոյս , այլ կայր լե-
ռեալ մինչ ծնանել այն որ յղայեալն էր ցաւօք :
Վասն զի 'ի յիշխանաց թագաւորութեան իւրոյ
կային ոմանք որ Հոռոմ էին աղգաւ , և լցեալ
էին մեծութեամբ գանձու եւ ամենայն ըս-
տացուածովք , եւ յետ երկց ամաց թագաւ-
որութեան նորա խորհեցան չար 'ի վերայ
թագաւորին . և կամեցան զՀայոց թագաւո-
րութիւնն ջնջել , եւ ինքեանք թագաւորել
պէղծ և տրացող աղպն Հոռոմնոց , սուտ քը-
րիստոնեայքն և սոսոյգ . Քաղկէդոնիկքն . զի ե-
գեալ էին 'ի մոռի քակել զվանորայքս , և զհա-
ւանեալն 'ի յաղանդս 'նոցա պահել , և զոչ հա-
ւանեալն բառնալ 'ի կենաց : Եւ զի ոչ միայն
ինքեանք էին որ առնէին զլոյս , այլ և խաբեալ
էին 'ի վարդապետաց և 'ի քահանայից Հայոց
և յիշխանաց ոմանց երկմասց , կալ 'ի մի գումա-
նութիւն . և միաբան 'ի եղբեւ Հայոց : Այլ իւր-
եամք արարչին Աստուծոյ ոչ արար անտես զա-
ղօթս ծառայից իւրոց , այլ պահեաց զարքայածին
արքայն Հայոց զԼուսին իւր ամեն թագաւո-
րութեամբն հաստատուն և անփորձ 'ի չարեացն
զոր խորհեալ էին . և ինքեանք որ զչարսն էին
խորհեալ անկան 'ի դուքն զոր վորեալ էին . զի
քրիստոնապաակ թագաւորն Լուսին իւրով ի-
մաստութեամբն ըմբռնեաց 'ի չորախորհաւոր
մարգկանցն , և եգիտ գրեալ գիր զանուանս
միաբանելոց 'ի չար խորհուրդն յայն , զոր Հայ
և զոր Հոռոմ , և առաքեաց զմիամիտ սպասա-
ւօրսն իւր ըմբռնեաց զնոս , զոմն եսպան , զոմն

եղ. 'ի բանտի անդերձանելի , զոմն տարաւ առ Աբաղայ Ղանն յարեւելք , և անդ յասական հաւուցին , և զայլ ամեն թշնամիան ետուն 'ի ձեռս նորա և հրամայեցին թէպէտ պահել թէպէտ տրանանել :

Եւ այսպէս զօրացեալ և յազմող դտեալ 'ի վերայ թշնամեաց իւրոց թագաւորն Հայոց Լեւոն օգնութեամբ Երկաւոր թագաւորին Քրիստոսի , որոյ և ազօթիւք ամենայն որբոց Քրիստոս Աստուած յազմող պահեցէ զթաւորութիւնն Լեւոնի Հայոց թագաւորին , բարի զաւակօք իւրովք 'ի վերայ ամենայն թշնամեաց իւրոց , և զկեանս նորա տացէ Եկեղեցւոյ իւրում Քրիստոս Աստուած ընդ երկայն ժամանակս :

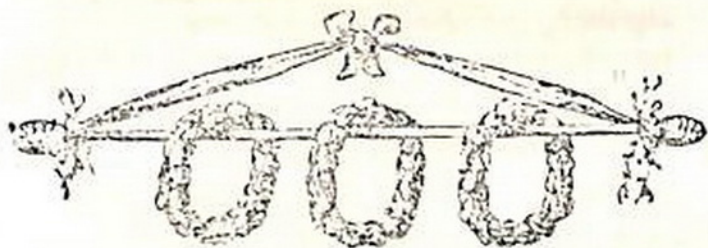
Ընդ այս աւուրքս յայտնեցաւ պատուական և սուրբ նշխարք մեծին Ներսիսի Հայրապետին Հայոց յիւրեանց հանգստարանին , որոյ սուրբ ազօթիւք նորա տացէ Քրիստոս Աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի , և նմա փառք յաւիտեանս , ամէն :

Կատարեցաւ պատմութիւն Տաթարիս դորձելոց քառասուն և չորք ամաց , բաց համառօտ և ոչ ամենն :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԱՏԵՆԻՍ

Յամի եւթն հարիւրերորդի քսաներորդի
Թուահանութեանն Հայոց (1271) . դրեցաւ աշ-
խարհադատութիւն տառն այս հրամանաւ . սուրբ
և փառաւորեալ հօր Ստեփաննոսի Ականց ա-
նադատին , այլ և կամակեցութեամբ փակակալի
սուրբ անադատին Վարդանայ և ամենայն եղ-
բայրութեանն քահանայից եւ կրօնաւորաց ,
ձեռամբ տառապեալ գրչի Գրիգորոյ ստրաս-
ւորի բանին :

Արդ աղաչեմք զսրատահեալդ 'ի սմա , որ
ոք ընթեա նոյր զաշխարհադատութիւն տառն զայս
յիշեցէք 'ի Վրիստոս զհայրն Ստեփաննոս , և
զձնողն իւր , ընդ նմին և զամենայն եղբայրու-
թիւնս սրբոյ Անադատին , դքսհանայքս և ըզ-
կրօնաւորքս , և զմեզու ցեալ գրիչս . զի դուք
սր յիշէք զմեզ , յիշեցէ՛ և զձեզ Վրիստոս
Աստուած յողորմութիւն իւր , ամէն :

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

ԵՐՄ

- Գ.Լ. Ա. Վասն Աջգին Նետոցաց Թէ ու.ա.
տի կամ յորմէ ցեջէ աճեցին եւ.
տիրեցին բազում աշխարհաց եւ.
գաւառաց : 9
- » Բ. Վասն կեցութեան, կրօնից, օրի-
նաց եւ գլխաւորի նոցա : 11
- » Գ. Առաջին դատերաջմ թաթարաց
ընդ Պարսիկս. ապա ընդ Աջ-
ուանս եւ ընդ վիրս. եւ գի-
մագրութիւն եւ երկայնակե-
ցութիւն նոցա : Հրատակու-
թիւն Հայոց եւ վրաց : 15
- » Դ. Ասոց գլխաւոր, քերտին յարձա-
կումն թաթարաց, եւ յետս կա-
ջըն յաւերելոյ ջաշխարհս նջ-
ւաճեալս. եւ բաժանումն աշ-
խարհաց ի գլխաւորսն : 17
- » Ե. Հարկատուութիւն իշխանացն
վրաց եւ Աջուանից. եւ վա-
նական վարդապետ Հայոց : 21
- » Զ. Պատերաջմութեւ. աւերածք Բա-
ջու նուինին ի կարնոյ բաջաբ
եւ ի Հոռոմսի : 25

- Գ.Լ. Է. Խորհուրդ. եւ հարկատուութիւն
բարեղաշտ արբային Հայոց
Հէթմոյ՝ Թաթարաց: 27
- ” Ը. Դարձ եւ Թագաւորութիւն ար-
քայորդւոյն վրաց Գաւթի ՚ի
կաղանաց ջանիւք վարկամայ
հրամանու մեծի Ղանին: 28
- ” Թ. Մահ Չաւրմաշանին: Տ. Կոստան-
դին կաթուղիկոս Հայոց: Գու-
րոն Կոստանդին Թագաւորա-
հայր: Գաւթի արբայ վրաց
մասնի յիշխանացն խրոց: Մե-
ռանի վանական ջարդադեա: 50
- ” Ժ. Մարախ: Գ. չխահամար յարեւե-
լքս: Հէթում արբայ Հայոց
գնայ առ Մանկու Ղանն, եւ
մեծարի դատուող: Եւ ըն որ-
դիք եւ ըն Ղանաց: Խուչ ամ-
բարտաւան: Տ. Մտեփաննոս
ջանահայր Գերեթնի վանաց
մարտիրոսանայ: Հիւանդանայ
Խուչ. Էջեմնի գործութիւնք ՚ի
դաճաւաւ հարաւ: Յաջորդէ ըջ-
խուչ Միջան որդի նորա: 54
- ” ԺԱ. Առումն զաջատուայ եւ գերու-
թիւն խաչիփայլին: Անձնա-
տուր չինի եւ բազմքն Մար-
տիրոսաց: Էջ տուրք առաքե-
լոյն Բարդուղիմէոսի: 59

ԳԼ. ԺԲ. Նստի Ղան Հուշատուն հը-
րամանաւ. Մանկաւ Ղանին ,
անհնազանդութիւն եւ դատիժ
չորիցն՝ յեւթանց որդւոց եւ-
թն Ղանացն . կրկին քմբիչք
եւ քմբշամորս : 42

” ԺԳ. Պատերազմունք Հուշատուն Ղա-
նին ՚ի ջերայ Հաշրայ, Դա-
մասկոսի եւ Երուսաղեմի, եւ
մահ նորս : 49

” ԺԴ. Մահ կոստանդին իշխանի հօր
Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ:
Յաջորդէ զՀուշատուն Արա-
ցա որդի նորս : Մեւանի Տ.
կոստանդին կաթողիկոս Հա-
յոց: Յարձակումն ժնտութեա-
րայ ռուշտանին Եգիպտոսի ՚ի
ջերայ Հեթմոյ . գերութիւն
Լեւոնի արքայորդւոյն Հայ-
ոց . ցաւ եւ հեծութիւն Հեթ-
մոյ քնդ կորուստ որդւոցն : 51

” ԺԵ. Բանս գնացութիւն Հեթմոյ
քնդ ժնտութեամբ : Տ. Յա-
կոբէ կաթողիկոս Հայոց :
Դարձ Լեւոնի ՚ի գերութե-
ան , ուրախութիւն Հեթմոյ,
հրաժարումն ՚ի Թագաւորեշոյ,
մենակեցութիւն եւ մահ : Մե-
ռանի եւ Դաւիթ արքայ
Վրաց : 62

- ԳԼ. Ժ. 2 . Ամբաստանութիւն շնորհաւոր-
գարաց եւ աւերածք, կաշա-
նուորի հրամանաւ Աբաղայ
Ղանին: 65
- " Ժ. 3 . Յաջորդէ Լեւոն զհայր իւր
հաճութեամբ Աբաղայ Ղա-
նին: Ընթացք Լեւոնի առ նեն-
գաւորս յիշխանացն: Յայտ-
նութիւն նշխարաց մեծին Ներ-
սիսի: Վերջ: 68
- Յիշատակարան մատենիս: 71

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0622940

A^T
21494